

CSUKÁS ISTVÁN

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS KEMÉNY, JÓSIKA,
MADÁCH ÉS EÖTVÖS MŰVEIBEN

SZEGED

1981

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
(SECTIO PHILOLOGICA)

Nyelv és irodalom I. 1955.

Nyelv és irodalom II. 1956.

Irodalom I. 1958.

Irodalom II. 1959.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus I. (1960—1961). 1961.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus II. 1962.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus III. 1963.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IV. 1964.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus V. 1965.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VI. 1966.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VII. 1967.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VIII. 1968.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. 1969.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—XI. 1971.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XII. 1972.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. 1973.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum I.

1973. Csukás István: Jókai és a nemzetiségek.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. Supplementum II.

1973. Даниел Якоч: Вопросы содержания и формы в теории литературы Г. В. Плеханова

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIV. 1976.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XV. 1977.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVI. 1978.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVII. 1981.

ISBN 963 481 208 2

HU ISSN 0324—6523 Acta Univ. A. József Nom.

HU ISSN 0586—3708 Acta Hist. Litt. Hung.

CSUKÁS ISTVÁN

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS KEMÉNY, JÓSIKA, MADÁCH ÉS EÖTVÖS
MŰVEIBEN

A nemzetiségi kérdés — a régi Magyarország nem magyar népeinek egyenjogúsága — a XIX. század közepére az ország politikai életének egyik központi problémájává terebélyesedett. Megoldatlansága hozzájárult a 48-as forradalom és szabadságharc bukásához, az abszolutizmus éveiben pedig elválaszthatatlanul összekapcsolódott a nemzeti szuverenitásért, a magyar alkotmány visszaállításáért folytatott küzdelemmel. Jelentőségét bizonyítja, hogy a hazai népekkel való megegyezés lehetőségei nemcsak a politikusokat, hanem a korszak íróit is élénken foglalkoztatták. Annál is inkább, mivel közülük többen — így Kemény, Jósika, Madách és Eötvös is — aktív szereplői voltak a politikai életnek is. Ezek az írók beszédek, publicisztikai írásaik és szépirodalmi alkotásaik révén hatékony tényezőivé váltak a korabeli magyar közvélemény formálásának. Ezért munkásságuk megítélése szempontjából nem lehet közömbös, hogyan vélekedtek a haza népeiről, nézeteik mennyiben segítették az egyetértés, a megbékélés, az egyenjogúság megteremtését.

Mind a négyen a nemzeti liberalizmus táborához tartoztak, a nemzetiségi kérdés alapelveiben tehát nincs köztük különbség. Ragaszkodnak a történelmi jogon alapuló magyar hegemoniához és az ország területi integritásához. Mereven elutasítják a más ajkú népeknek mint nemzeteknek az elismerését s az ehhez kapcsolódó követeléseket (nemzetiségi területek kialakítása, területi autonómia stb.). Az ország lakosságát olyan, politikailag egységes nemzetnek — a politikai magyar nemzetnek — tekintik, amelyen belül a nemzetiségek tagjait az állampolgári egyenjogúság és az anyanyelv használatának a joga illeti meg. Óhajtják az ország népei között az egyetértést, a békés együttműködést a közös érdekek alapján. Hirdetik a más nyelvűek iránti tapintatot, elítélik a nemzeti türelmetlenséget, az erőszakos magyarosítást. A természetes asszimiláció hívei. A magyarság térhódítását a művelődésben, a polgári fejlődésben való gyorsabb előrehaladástól remélik.

De csak az alapelvekben van köztük egység. A vizsgálódás mélysége, elméleti megalapozottsága, az egyes jelenségek történeti előzményeinek, az összefüggéseknek a megítélése és a következtetések levonása szempontjából jelentős eltéréseket mutat a négy író.

Tudományos igénnyel Eötvös tárgyalja a kérdést s megállapításait *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* c. művében és *A nemzetiségi kérdés* c. könyvében foglalja össze. Kemény és Madách már főként gyakorlati megközelítésben, a publicisztika szintjén, s Madách ezen kívül néhány politikai beszédben és *A civilizátor* c. vígjátékában foglalkozik a témával. Jósika pedig a szabadságharc alatt szerzett tapasztalatait dolgozza fel az emigrációban írott regényeiben. Főként az erdélyi románokról szól s éppen csak érinti a nemzetiségpolitika elvi kérdéseit.

A hazai mozgalmak okai között mindegyikük hangsúlyozza Bécs és az „uszítók” szerepét, s Madách és Jósika itt meg is áll. Eötvös és Kemény azonban az objektív

tényezőket — a gazdasági-politikai fejlődés, a polgárosodás hatását — is felismerik Kemény Zsigmond pedig eljut a nemzeti egyenjogúság elismerésének a küszöbéig. amikor felfedezi, hogy az ország népeinél végbemenő belső fejlődési folyamat —, amelynek külső megnyilvánulása s egyben ösztönzője is az anyanyelv és irodalom fejlesztése-ápolása — szükségképpen elérkezik a politikai önállóság követeléséhez.

A négy író közül Eötvös és Kemény hajlandó önkritikával elismerni azt is, hogy a nemzetiségek jogosan sérelmezték a nyelvtörvények végrehajtása során elkövetett hibákat, az erőltetett magyarosítást.

Eltérő a véleményük az egybekapcsolódó három probléma — a magyarság, a nemzetiségek és Ausztria — összefüggéseinek megítélésében is. Jósika a Kossuth-i emigráció tagjaként Ausztriában csak az ellenfelet látja s egyébként sem fordít nagy figyelmet a nemzetiségpolitika nemzetközi összefüggéseire. Madách a nemzetiségek „megtérésétől” s a velük való összefogástól reméli, hogy az alkotmányosság helyreállítása révén rendeződik az ország és Ausztria kapcsolata. De már Eötvös és Kemény gondolkodásában a magyarság és Ausztria ill. a Habsburg-ház elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Széchenyi kedvenc gondolatát elfogadva azt remélik, hogy a távolabbi jövőben a birodalom súlypontja áttevődik Magyarországra, kormánya pedig Budán működik majd.

Naplója tanúsága szerint Eötvös még ennél is toább megy. A königráti osztrák vereség kapcsán merész álmokat sző egy magyar vezetésű új birodalomról, mely a Habsburgokkal vagy nélkülük, föderációs alapon jönne létre a magyarság és a szomszédos népek önkéntes, szabad társulása révén. Ebben a magyarság a magasabb műveltség és nagyobb áldozatvállalás címén juthatna vezető szerephez.

Nemzetiségpolitikai felfogásuknak vannak maradandó, előremutató elemei (a demokratikus jogok hirdetése, a műveltség, a közös jólét fejlesztése, a nemzeti türelem hangoztatása stb.). Igazán korszerű, a hazai népeket is megnyerő programot azonban egyikük sem tudott ajánlani. Gondolkodásuk legfontosabb tétele, közös fundamentuma ugyanis — a politikai magyar nemzet elve — már nem felelt meg a kor igényeinek.

Kemény Zsigmond

Bár élete nagyobbik részét — a gondolkodás formálása szempontjából a jelentősebb szakaszt — Erdélyben töltötte, a nemzetiségi kérdésre nem a közvetlen, a személyes tapasztalatok irányították a figyelmét. Nem is az állambölcseleti stúdium tudományos izgalma hatására vette vizsgálat alá mint „uralkodó eszmét”, ahogy ezt Eötvös cselekedte. Keményt két, egymással szorosan összekapcsolódó körülmény kényszerítette arra, hogy szembenézzen a nemzetiségi kérdéssel: a cári Oroszország terjeszkedési politikájától, a pánszlávizmustól való félelem és a magyar polgári fejlődés perspektíváinak végiggondolása.

Az elnyomott szláv népek szabadságtörekvései s az ezeket kísérő eszmék a szláv testvériségről a múlt század negyvenes éveitől kezdve egyre fokozódó érdeklődést s egyben riadalmat váltottak ki a magyar liberálisok körében. Sőtér István Lukács Mór, Wesselényi és Trefort példáját említi,¹ mint akik az elsők között fogalmazták meg ebbéli aggodalmukat „a szláv elemnek Európában varázslag növvő befolyása s hatalma” miatt. A pánszlávizmus hazai visszhangjának jelentőségét szemlélteti, hogy nemzetiségi kérdés két olyan kiváló ismerője, mint Eötvös és Mocsáry az erről a téma-

¹ SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Akadémiai, Bp., 1963. 477.

körről írott munkáikban kimerítő terjedelemben foglalkoznak a szláv törekvések várható hazai következményeivel. A szépirodalomból vett példaként pedig elég talán Jókaira hivatkozni, aki az *Életképek* Charivari-rovatában közölt satirikus írásaitól kezdve a *Szomorú napok* című regényén át a nyolcvanas évek elején keletkezett *Akik kétszer halnak meg* c. művéig számos írásában viaskodik hol fölényesen gúnyolódva, hol meg mély aggodalommal a fenyegető rémmel, a kis létszámú magyarságot veszélyeztető nagyszláv veszéllyel.

Keménynél a pánszláv mozgalmaktól való félelem kapcsolódik a néptömegek szociális megmozdulásai miatti aggodalommal, s mindkettő már a 40-es években írott művekben jelen van. Sőtér István hivatkozott művében részletes elemzéssel mutatja ki, hogy a *Korteszédés és ellenszerei* c. röpirat háttérében ugyanaz a rettegés és szorongás munkál, amely a *Gyulai Pál* ban „történelmi képek és alakok formáiba öltözik”. A hazai szláv népek öntudatra ébredése és a nemzetiségi tömegeknek is politikai jogokat ígérő polgári átalakulás Kemény számára a magyar ezen belül a birtokos nemesi érdekek, a hegemonia súlyos veszélyeztetését jelentette s ez a veszélyérzete fogalmazódik meg az írásaiban. A *Gyulai Pál* ban „a muderris jelenetek vásári, olcsó szörnyűsége is elárulja — mondja Sőtér István —, hogy miféle rémlátásokra hajlik Kemény a nemzetiségek mozgalmainak megítélésében s mennyi szorongás, mennyi félelem lappang gondolatai mögött, amelyeket röpiratában oly hideg logikával fejt ki”. A *Gyulai Pál* a szociális és a nemzetiségi kérdés „álruhás ábrázolása”.

Ez a fenyegetettségi érzés a szabadságharc utáni években is megmaradt és hatékonyan befolyásolta Kemény felfogását a hazai politika kérdéseiben. Ez készteti őt arra is, hogy a magyarság érdekeinek védelmét, a nemzeti megmaradás biztonságát az osztrák szövetség keretein belül keresse. Ő is megfogalmazza a mások által is, — s legtöbbször a nemzetiségi kérdéskörhöz kapcsolódóan — oly sokszor hangoztatott nézetet, hogy a birodalom népei közt egyedül a magyarságnak nincs a határokon kívül rokona, a többinek mindnek van. „Más népfajok kereső kezei a Baltikumtól a Dardanellákig és a Néváig kinyúlni fognak s mindenütt meleg és testvéri érzésre találhatnak”, állapítja meg aggodalommal Kemény s fölteszi a területi integritást, az ország fennmaradását féltő kérdést: „Hogy fog a nemzetiségi roham, az összeolvadási vonzerő fékeztetni? Nem is gyanítható”.² A magyarság jövőjét nem tudta másként elképzelni, mint a Habsburg birodalommal való szoros kapcsolat útján. Előbbi kérdésfeltevésére ezért adja a kategórikus választ: „Mi magyarok okvetlenül csak a birodalom térszínén belül kereshetjük a rokon elemeket.”

A forradalom és a szabadságharc egyik tanulságát is az egymásrautaltságban ismeri fel, hangoztatva, hogy sem Magyarország Ausztria nélkül, sem az utóbbi az előbbi nélkül „fel nem állhat”. Kettőjük összefogása — Ausztria „a germán tartományok által Nyugatra támaszkodva, a kitisztított magyar államiság útján Keletre hatva” — soha nem látott nagysághoz, közös dicsőséghez vezet. A nemzetiségi és a szociális mozgalmak ellen orvossággul meglelt osztrák-magyar összefogás képezi Kemény politikai állásfoglalásának lényegét: „Ímé az alapeszme, ímé közös jövőndönknek rendíthetetlen sarkköve”.³ A „Keletre ható” politika pedig konkrétan fogalmazva azt jelenti, hogy Kelet-Európa „vezénylete körül”, az észterep ne másé, azaz ne a cári Oroszországnak legyen, hanem a Monarchia váljon „a európai török föld polgárosítójává”,⁴ s főként „a keleti szlávok szellemi központjává”. Így fogalmazódott meg a későbbiekben — Jókai, Vajda és mások által — gyakran megidézett magyar nagyhatalmi álm, mely a civilizátori küldetés címén ki akarta terjeszteni a Monar-

² Báró Kemény Zsigmond Összes Művei. Szerk.: Gyulai Pál. 1896—1908. XII. 70.

³ I. m. 328.

⁴ A telepítésekről Magyarországon. Pesti Napló 1851. febr. 14.

chia fennhatóságát a Balkán népeire, visszaállítva ezzel Nagy Lajos birodalmát. Mert Kemény szerint a Habsburg birodalom hivatása „a Duna alsó részét is a polgárisodás körébe vonni, s különösen kiterjeszteni erkölcsi felsőségét azon tőlünk elszakadott részekre, melyek történetünk legragyogóbb szakában a magyar korona védelme alá voltak helyezve”.⁵

A félelem a nemzetiségi mozgalmaktól és a pánszlávizmustól így teszi Kemény gondolkodásának „sarkkövévé” az Ausztriával való sorsszerű együvértartozás eszméjét. S ehhez — már csak a középkori nagy magyar birodalom ábrándja miatt is — stílusosan kapcsolódik az a — Savoyai Jenő által tanácsolt s Széchenyitől is pártolt — gondolat, hogy a Monarchia központját helyezték át Budára. E mögött pedig az az óhaj húzódik meg, amelyet később, Kemény eszméinek továbbvivői, Jókai és Vajda is nyíltan hangoztattak, hogy t. i. a Budáról kormányzott Habsburg birodalomban a vezető nemzet a magyar legyen. Jókai Habsburg Árpádja ennek az óhajnak a megismesélyesítője.

De Kemény nem állt meg a nemzetiségi mozgalmak keltette aggodalom átélésénél ill. annak írói megfogalmazásánál. Megnyilatkozásaiból az is kiderül, hogy igyekezett megérteni, belülről szemlélni a nemzetiségi törekvéseket, feltárni azok keletkezését, okait és megvilágítani természetüket. Ezt teszi, amikor azt fejtegeti, hogy milyen szoros az összefüggés a nemzeti nyelv, az irodalom, általában a korszerű kultúra fejlődése és a társadalom reformja között, hogy miként készítik elő a nyelvi-szellemi mozgalmak a társadalmi változásokat. A horvátok nemzeti ébredésének jelentkezését bizonyos csodálkozással vegyes megértéssel veszi tudomásul: „Ott Gay és vörös sipkásai a magyar szellem ellen a neologizmus zászlóit tűzték ki ... ki tulajdonított fontosságot ama veszélyes vállalatnak, melynek célja vala a déli szláv dialektusokból egy szabályos irodalmi nyelvet állítani össze, s azt a szellem királyi hatalmánál fogva a népre octroyozni? És ki hitte nálunk, hogy ezen philologiai harc a közjogi viszonyok szétrombolására gyűjti az erőt, fejt a vágyakat, fegyverezi fel az észet, gyűjti meg a szenvedélyeket? Bizony kevesen fogták fel a magyarok és horvátok közti verseny okát akkor, midőn azt vagy elnyomni, vagy kiegyenlíteni lehetett volna”.⁶

A horvát fejlődés lényegére tapint Kemény, amikor felismeri, hogy a megindult szellemi erjedés szakítást jelent a múlttal, és a magyartól eltérő önálló út követését jelzi a jövőben. Sőt a lényeges változásban nem a véletlen művét látja, hanem a törvényszerűséget fedezi fel s ezzel elismeri a másik nép öntörvényű útjának jogosságát: „Nekik magukból s nemzetiségük alapján kell kiforrni” — mondja a horvátokról. De még ennél is tovább megy a megértésben, mert az ország egységéért aggódó Kemény — legyőzve a nemzetiségi mozgalmak okozta félelmeit — hideg fejjel viszi végig a gondolatot és az előzőek logikus következményeként ismeri fel, hogy a nemzeti sajátságok szerint létrejött új horvát kultúra „a magyar polgárisodástól” eltérő formákat követel majd az „institutiókban” is. S meggyőződésének, — hogy az ilyen fejlődési folyamat egy-egy nép sajátos viszonyainak, belső feltételeinek törvényszerű következménye — azzal is nyomatékot ad, hogy a horvát átalakulást nem a februári forradalom eredményének fogja fel. Szerinte anélkül is bekövetkezett volna. Kemény szavai világosan szólnak a horvát fejlődés öntörvényű jellegéről: „Műveltségük lényegileg különböző leendvén, mint a német vagy magyar polgárisodás, természetes ha a társadalomban oly sajátosságok fognak feltűnedezni, melyek kifejeztetésüket az institutiókban is követelik. Ez mellőzhetlen. A horvát, ha a februári forradalom ki

⁵ Még egy szó a forradalom után. B. K. Zs. Ö. M. XII. 307.

⁶ B. K. Zs. Ö. M. XII. 230.

sem út, Magyarországgali viszonyát több vagy kevesebb küzdelem után nemzeti alapokon rendezte volna.”

Dehát a horvátok ügyében tanúsított megértés érvényes-e a többi hazai népekre, vagyis Kemény nemzetiségszemléletének általános vonásáról van-e itt szó? Hiszen ismeretes, hogy Horvátország kérdését a 67-es kiegyezéssel létrejött magyar kormányzat is megkülönböztetett engedékenységgel kezelte. Vajon Kemény véleménye nem ennek a később megvalósuló politikának az előjele csupán? Ha csak a horvátokról beszélne, talán jogosan merülne fel ez a kérdés. De Kemény a szlovákok példájára is hivatkozik, igaz, a horvátokéval ellentétes értelemben, de a példa így is, vagy éppen ezért az író felfogásának általános érvényét bizonyítja. Ha a horvátokat az irodalom és a nemzeti kultúra kibontakozása önálló útra tereli, Kemény véleménye szerint a szlovákoknál épp ellenkező a helyzet: „Bizonyosan a legnehezebb feladatok egyike volna a tótokat rövid idő alatt tőlünk állandólag elidegeníteni”. Miért? Mert Kemény szerint a szlovákoknál nem ment végbe a „belső kiforrás”, nincs „erős tót irodalom”, amely meggyorsítaná a nemzeti sajátosságokban gyökerező szlovák polgári műveltség kibontakozását s ezzel előidézné a századok óta velünk közös „érdekek és fogalmak meghasonlását”. De ha a szlovákok nemzeti kultúrája a kor színvonalán állna — mondja Kemény — óhatatlanul bekövetkeznék a társadalmi változás is az „új eszme és érdekirányok” szerint s ezzel meglazulna a magyar államhoz fűződő kapcsolat is: „Ha egy megtisztított tót nyelv és nemzeti irodalom korlátai emeltetnének közinkbe: már e tény által az új eszme- és érdekirányok a társadalmat annyira megváltoztatnák, hogy a tót nép barátunk és szövetségesünk lehetne ugyan, azonban a közjogi és köz-igazgatási szoros egység és teljes összeolvadás mellett őszinte rokonszenvet aligha tanúsítana. Számára formák kellenének, azon sajátosságainak megfelelőek, melyeknek öntudatához az irodalom által jutott”.⁷

Más kérdés, hogy Kemény helyesen ítélte-e meg 1851-ben, amikor megfogalmazta ezt a véleményt, a szlovák irodalom fejlettségi szintjét és hogy jogos volt-e hangoztatni, hogy a „lutheránus papok” tevékenysége jelentéktelen és az irodalom szempontjából hatástalan volt. Mert hiszen Kemény nyilatkozatával egyidőben az un. Štúr-iskola már virágzó irodalmat teremtett, amelynek kiemelkedő szerepe volt a nemzeti öntudat felébresztésében. S akkor már régen — 1843 óta — készen volt a „megtisztított tót nyelv”, a modern szlovák irodalom és művelődés kibontakoztatásának nélkülözhetetlen eszköze.

Szempontunkból itt most nem Kemény megállapításának vitathatósága az érdekes, hanem az okfejtés háttérében lévő szemlélet: a nemzetiségi mozgalmak belső feltevéleinek felismerése, a folyamat objektív jellegének elfogadása. Ez a megközelítés ugyanis befolyásolja a nemzetiségi politikában a Kemény által követendőnek elfogadott gyakorlatot is.

Mert kétségtelen, hogy ez a megértés erőteljesen ott munkál Kemény gondolkodásában, amikor az önkényuralom bukása után a közeledés, a kibékülés jelszavait hirdeti újságcikkeiben. És nemcsak saját cikkeiben, hanem a *Pesti Napló* lapprogramjának is egyik kiemelt pontjává teszi a nemzetiségi kérdéssel való foglalkozást: 1860 őszén — az októberi diploma kiadása után — bécsi útjáról levélben adott instrukciókat a lap egyik főmunkatársának, Falk Miksának. Ezek között első helyen a 48-as törvények előtérben tartását említi, de már a szerkesztői program második célkitűzéseként a nemzetiségi politikában fennálló ellentétek felszámolását jelölte meg. Levelelének ide kapcsolódó szövege szerint a *Pesti Napló* feladata „a Magyarországon lakó nemzetiségeknek rokonszenvét megnyerni még előítéleteiknek is kedvezve. Min-

⁷ I. m. 229.

dentől idegenkedem, mi hasonlít azon eljáráshoz, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt hívné, hogy nyelvük ránkerőszakolásával kulturai missiót teljesítenek.”⁸

Kemény lapja következetesen igyekezett követni a megjelölt szerkesztői irányvonalat s a 60—61-es fordulón ismételtén visszatért a nemzetiségi kérdés tárgyalására. Az 1861. január 1-i számban maga Kemény fejt ki vezércikkben véleményét s hangoztatja a megegyezésre irányuló határozott szándékot. Cikke tükrözi azokat a szempontokat, amelyek szerint az ügyet rendezni szeretné. Érthetően a nemesi liberalizmus szemszögéből szemléli a kérdést, ezért hivatkozik a történeti jogokra, amelyeket a nemzetiségi követelésekkel összhangba akar hozni. A magyar (nemesi) hegemoniát fenntartva az ország kormányzásának és a törvényhozásnak a nyelvét a magyarban jelöli meg, azzal az engedménnyel, hogy a nem magyar ajkú képviselők anyanyelvükön is felszólalhatnak az országgyűlésben. A nemzetiségi érdekek kielégítését — mint Eötvös is — a megyei és a városi önkormányzat keretében kívánja biztosítani.

„Annyi bizonyos, hogy mi magyarok történeti jogainkkal az országban lakó többi nemzetiségek érdekeit kiegyeztetni komolyan óhajtjuk” — írja Kemény s e szavak érzékeltetik a közeledés és a megbékélés őszinte vágyát és eltökéltségét. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a vitás kérdések rendezését — épp a nemzetiségektől való félelmében — az osztrák birodalom védő szárnyai alatt akarja megoldani. Csak így tartja elkerülhetőnek azt a veszélyt, amely a magyar hegemoniát fenyegeti a demokratikus jogok biztosításával, a polgári haladás felgyorsulásával a nemzetiségek részéről.

Sőtér István meggyőzően bizonyítja, hogy Kemény összbirodalmi elmélete mögött továbbra is ott lappang a nemzetiségektől való félelem s 48 után „még inkább arra törekszik, hogy „megóvja” a magyar polgárosodást a nemzetiségek önállósági törekvéseitől s hogy a polgárosodás igénylésével egyidőben a nemzetiségek feletti uralom is megmaradjon a magyar uralkodó osztály kezében.”⁹ Ez a „két hitre bizottság” Kemény szerint már a 48 előtti magyar politikát is jellemezte, s a *Korteskedésben* ő maga is aggodalommal szemléli a demokratikus folyamat és a nemzeti (nemesi) érdekek összeütközését. S később, már a 48—49-es tapasztalatok birtokában sajnálattal állapítja meg, hogy „egyik politikai párt sem egyeztetette össze elég tapintattal a két irányt”. Ő maga sem tette, nem tehetette meg s így nem jutott túl az összehangolás szükségességének sürgetésén s annak a beismerésén, hogy „e két hitre bizottság érdekei olykor meghasonlanak”. A „tapintat” nem hiányzott írásaiból, de osztályhelyezete, világnézeti-politikai meghatározottsága megakadályozta abban, hogy a nemesi érdekeken felülemelkedjék. „A nemzetekről vallott ... nézeteinek szembeütköző gyengéje, hogy eredményes jövőt nem a tömegektől és — ha kell — a forradalmat is vállaló harcuktól vár. Ezért ha felismerte is azt a veszélyes lehetőséget, hogy a nemzeti érdekek és az egyetemes haladás bizonyos körülmények között szembekerülhetnek egymással, arra már nem telt erejéből, — eszméiből, osztályhelyzetéből —, hogy e lehetséges konfliktus elkerülésének demokratikus nemzetiségpolitikai útját-módját is megmutassa” — írja róla Benkő Samu.¹⁰

Mint liberális elvbarátai, Kemény is megkülönböztette a nyelvi (faji) nemzetiséget a politikai nemzetiségtől. Az utóbbi az ő szóhasználatában is az ország egész lakosságára utaló fogalom, annak az egybetartozásnak a jelölésére szolgál, amelyet a közös történelmi múlt során az érdekek azonossága teremtett meg. *A politikai nem-*

⁸ PAPP FERENC: Báró Kemény Zsigmond. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Bp., 1923. II. 391.

⁹ A magyar irodalom története. Akadémiai, Bp., 1965. IV. 255.

¹⁰ Kemény Zsigmond naplója. Magyar Helikon, 1974. 63.

zetiség c. cikksorozatban Kemény erről azt írja, hogy Magyarországon a magyarul beszélők számaránya nem igen változott évszázadokon át és e vegyes ajkú országban régen is ki volt fejlődve a politikai nemzetiség, „azon közszellem, mely a különböző nyelvű, de egy érdekű és egy politikai jövődövel bíró népségeket állandólag összekötötte”.¹¹ Ez a politikai nemzetiség — vagy mint másutt nevezi: patriotizmus — az országban lakó bármely nyelvű nép ragaszkodását fejezte ki ahhoz az államhoz, amely a történeti jog értelmében a magyarság, az uralkodó osztályok tulajdona. A politikai nemzetiség tehát ebben az országban magyar s minden lakója — bármilyen nyelvet beszél is — politikai értelemben a magyar nemzethez tartozik. A múltra visszavetítve Kemény szerint a magyar politikai nemzetiség, a tömegek patriotizmusa oly mértékben egybefogta az ország népeit, hogy az így megszilárdult homogén jelleg háttérbe szorította a soknyelvűség jelentőségét, hiszen hazafiság tekintetében mindenki magyarnak tartotta magát. *A Még egy szó a forradalom utánban* írja: „A szoros értelemben vett Magyarország térszínén minden nyelvkülönbség mellett, kiki magyarnak képzelte magát s a kapcsolt részekben is magyar állami patriotizmus élt (Kemény kiemelése), s ezen ragaszkodást a közanyához még a három évszázad óta különszakadt Erdély sem vetkőzte le. Az általános hazafiságból — melynek érzete nem a magasabb bürokráciát és a társadalmi felsőbb rétegek szegélyeit hatotta át, mint az osztrák hazafiság: de a tömegnek volt soha el nem idegenített tulajdona — önként következik, hogy mi valósággal mégsem valánk annyira polyglott alakúak, mint első tekintetre látszunk s mint aminő vala az osztrák birodalom másik fele.”¹²

Ilyenformán tehát a politikai nemzetiség érzése-tudata erős összetartó kapocs a soknemzetiségű országban és biztosítja az állam területi egységét. Amilyen mértékben gyengül, háttérbe szorul a politikai nemzetiség s vele szemben felerősödik a nyelvi (faji) nemzetiség tudata, olyan mértékben csökken az összetartó erő s nő az ország egységét, fennmaradását fenyegető veszély. Ez a gondolat foglalkoztatja Keményt, mikor az 1849 után kialakult helyzetet vizsgálva elérkezik az orosz-török érdekelentétek elemzéséig. Itt arra a kérdésre keres választ — összhangban pánszláv félelmeivel —, hogy a cári hatalom befolyásának növekedése a Balkánon milyen következményekkel járna a még török uralom alatt élő szlávok és románok helyzetére, illetve a Magyarország határain belül élő szlávokra és románokra. A déli határok mindkét oldalán fennálló etnográfiai adottságokat is figyelembe véve arra az aggasztó következtetésre jut, hogy minél erőteljesebb „az orosz szellemi protekció Kelet-Európa fölött, a görög hit annál szorosabb kapcsolatokat keres a nép rokonszenvében, hogy a tömegeket kelet felé összpontosítsa”.¹³ Ez pedig a gyakorlatban a nyelvi (faji) nemzetiség győzelmét jelenti a politikai nemzetiség felett, más szóval az ország területi integritását veszélyezteti. Ez esetben ugyanis az ország délszláv lakossága „a nemzetiséget már többé nem jognak és társadalmi érdeknek, a földirati és történeti téren kifejtett szolidaritásában keresi, hanem kizárólag csak a nyelvben ápolja, védi, félti. A déli szláv, midőn a magyar államtól különválasztá nemzetiségét, midőn a politikai nemzetiségről lemondott a nyelv kedvéért, már szellemében e nemzetiséget az etnográfiai határokig terjesztette ki.”¹⁴

A „politikai nemzetiség” elhalványulására s annak következményeire bőséges tapasztalatot szerzett Kemény a szabadságharc hónapjaiban. De a nemzetiségek mozgalmait átmeneti jelenségnek fogta fel, e megmozdulások lényegét — noha abból sokat megsejtett — nem értette meg. Ezért mondhatta a szlovákokról, hogy „a lüthe-

¹¹ A politikai nemzetség. Pesti Napló, 1851. márc. 4.

¹² B. K. Zs. Ö. M. XII. 368.

¹³ I. m. 299.

¹⁴ I. m. 301.

ránus papok izgatása mint gyors záporosó, nagy zúgást okozott, de alig hagyott maga után nyomot”. Pedig e jelenségekben már a nemzeti egyenjogúság öntudata jelentkezett, ami a politikai magyar nemzet fogalommal való végleges szakítást fejezte ki. Kemény azonban a szembenállásban múltó hangulati-érzelmi tényezők hatását látva remélte, hogy baráti közeledéssel, az ellenszenvek legyűrésével újból meg lehet erősíteni a összetartó politikai nemzetiséget, hiszen „a fajok gyűlölete, akármely forrásból eredett is, nálunk nem oly mély és elsodró, hogy a politikai nemzetiség emlékeit a feledés örvényébe temette volna, menthetetlenül és örökre”.

Kemény az ország egysége szempontjából alapvető követelménynek tartotta, hogy a politikai nemzetiség visszanyerje súlyát, befolyását, összetartó erejét a haza népei körében s így mérséklődjék a románok és a szláv népek elszakadási vágya. Ezért javasolta a baráti közeledést: „Ha pedig ti, levetvén a forradalom alatt gyűjtött ellenszenvet, baráti kézszerítást ajánlotok a kezeknek, melyekben fegyver vala, s az uralkodó iránti hűség és a honszeretet nevében egyesültök a népekkel, kikkel együtt laktok e szép ország földjén: akkor támaszkodhattok arra, hogy e népek kebelében a magyar politikai nemzetiség érzése nem kialudni, de viderobb lángokra lobbanni fog.”¹⁵

A „baráti kézszerítés”, amelyet a haza népeinek felajánl, nemzetiségszemléletének pozitív vonása. Az a körülmény azonban, hogy ettől a teljes egyetértés helyreállítását reméli s nem vesz tudomást arról, hogy az ország népei már külön nemzetként való elismertetésüket követelik, Kemény osztálykorlátaira hívja fel a figyelmünket.

Javaslatait, a belső béke megteremtésére irányuló gondolatait mégis a korabeli haladó nemzetiségpolitikai törekvések között kell számon tartanunk.

Mit jelentett a „baráti kézszerítés”, hogyan kívánta Kemény újból felszítani a testvérnépek lelkesedését a közös haza iránt? Miként lehetne a kifelé húzó „hő összeolvadási vágyakat” ellensúlyozni és növelni a magyarság befolyását a nemzetiségek körében?

Hatalmi eszközökkel, az erő alkalmazásával semmiképpen: „Az erőszakos módookról hallgatok, mert alkalmazásuk lehetetlen”-mondja Kemény. Éspedig azért lehetetlen, mert nem vezet célhoz, sőt az ilyen eljárás a kívánt eredménnyel ellentétes hatású, elriasztja azokat is, akikben még él a rokonszenv irányunkban. Ezért figyelmeztet Kemény — szinte az 1875 utáni évek botor intézkedéseit megjósolva — az adminisztratív eszközök alkalmazásának veszélyeire: „Ha ti valaha arra gondoltátok, hogy az átmagyarosítás országos határozatok és kormányrendeletek, hivatalnoki hév és papi buzgóság által kötelességileg terjesztessék, akkor a rokonszenv, melyet közös szenvedések és közös érdekek gerjesztettek, az elnyomási vágy és fajtürelmetlenség gyanuja által oszlattatnék szét”.¹⁶

De nemcsak az erő alkalmazását utasítja el. Vitába száll azokkal is, akik szerint „az összeolvadási irányokat” gátolni lehetne „az alkotmányos élet előnyei által”. Nem fogadja el azt a nézetet, hogy ha a Monarchiában létrejönnek a „szabadság intézmények”, amelyek biztosítják a demokratikus jogokat, akkor a hazai szlávok és a románok kevésbé kíváncsoznak egyesülni a határ másik oldalán, fejletlenebb társadalmi viszonyok között élő fajrokonaiakkal. Ezt a véleményt, amelyet a századközép óta gyakran hangoztattak a nemzetiségi kérdésről nyitakozók — egyebek közt Eötvös, Jókai és Vajda is —, Kemény azzal cáfolja, hogy „a nép a szabadság legragyogóbb nézeteiért sem áldoz nemzetiségi reményeiből semmit fel, mihelyt

¹⁵ I. m. 383.

¹⁶ I. m. 386.

önként vagy az események által oda érkezett, hol a nemzetiséget már...kizárólag csak a nyelvben ápolja, védi, félti.”

Kemény itt a szabadság és a nemzetiség viszonyának megítélésében Eötvössel ellentétes álláspontra helyezkedik, hiszen a nemzeti öntudat jelentőségét hangoztatja az állampolgári szabadsággal szemben, s ennek amaszt fölébe helyezi. Nem kétség s, hogy a nemzetiségek közelmúltban tanúsított magatartása és megnyilatkozásai juttatták erre a gondolatra. Az eseményekben felismerte a polgári nacionalizmus természetét, mely a hazai népek törekvéseit is jellemezte. De a magyar liberálizmus elmentmondása is tükröződött ebben a véleményben, a már említett „két hitre bizottság”, amely a szabadelvű tábor tagjait is olykor arra készítette, hogy a szabadság helyett a nemzet érdekeit helyezték előtérbe. Megintcsak Jókai példája kívánczik ide, aki fennen hirdette, hogy neki a nemzet a fő „idol”, — magyar vonatkozásban persze — szemben a szabadsággal.

Ami a nemzetiségi mozgalmak természetét illeti, Kemény véleményét igazolta az idő. Pusztán a szabadságjogok biztosítása nem elégítette ki az ország nem magyar népeit s nem fűzte szorosabbra kapcsolatukat sem a közös hazával, sem a magyarsággal.

Kemény természetesen nem becsülte le az „alkotmányos és anyagi reformok” nemzetiségpolitikai jelentőségét, de ezek mellett kiemelkedő fontosságot tulajdonított a nyelvi nemzetiség tiszteletben tartásának. A legfőbb feladatot abban jelölte meg, hogy a velünk együtt lakó népek művelődési igényeit, nyelvük, irodalmuk, nemzeti kultúrájuk ápolására irányuló törekvéseiket megértéssel, tapintattal, segítő jóindulattal kezeljük. Annál is inkább, mert a 48-as idők egyik fontos felismerése éppen az, hogy e népek rendkívül érzékenyre váltak saját kulturális érdekeikre. Ezért figyelmeztet Kemény a következőkre: „Midőn terveteket és vágyatokat van alkotmányos és anyagi reformokra, még gondolataitokban sem hagyjátok ki az 1848-iki forradalom vitathatalan eredményét, mely a különböző népiségek egy részében a nyelv és irodalom általi emelkedésre gerjesztett törekvést, más részben pedig, noha ennyire még nem vezetett, de legalább fölfokozta az érzékenységet azon szabályok ellen, melyekben ők anyanyelvük fejlődésének megakasztását vélik”.¹⁷

Az előzőekben már szó volt arról, hogy Kemény mély megértést mutatott a hazai népek iránt, amikor elismerte szellemi fejlődésüknek, a nyelv és irodalom, a sajátos nemzetiségi kultúra felvilágoztatására irányuló törekvéseiknek a jogosságát, e folyamat szükségyszerűségét, objektív jellegét, noha tisztában volt azzal is, hogy a fejlődésnek ez az iránya eltávolodást jelent a közös céloktól, a magyar politikai nemzetiségtől. Ebben a megértő szemléletben kimondatlanul is ott van a egyenjogúság elismerése, az a gondolat, hogy ezeknek a népeknek a modern kor mezsgyéjén végbemenő megújódása azonos jellegű a magyar művelődés fellendülésével, mert mindegyikben ugyanazok a törvényszerűségek érvényesülnek. Ha most Kemény az összetartó politikai nemzetiséget éppen a sajátos etnikai vonásokat kibontakoztató nyelvi-irodalmi törekvések tapintatos kezelése, elismerése és támogatása útján akarja erősíteni, akkor ez azt jelenti, hogy a vitás kérdéseket lényegében az egyenjogúság szellemében kívánja tisztázni. Innen már csak egy lépés lett volna a nemzeti követelések elismerése, de azt a lépést a liberalizmus talaján Kemény sem tehette meg. Útját állta a magyar nemesi hegemonia, a nemzeti érdekek féltése.

Ebből a nézőpontból vizsgálja a reformkori nyelvi törvények hatását, nemzetiségi visszhangját s különösen a végrehajtás körülményeit.

Mocsáry Lajossal ellentétben — aki szerint 1830-tól kezdve „a magyar nyelv

¹⁷ I. m. 385.

kényszerítőleg hozatik be fokanként” a közügyek minden ágába s ettől kezdve a magyarosítás „a geometriai progressio” szerint halad előre¹⁸, — Kemény tagadja a nyelvi törvények magyarosító jellegét. Szerinte csupán „a latin nyelv országlati jogainak a magyarra ruházásáról” van szó s maga a törvény nem jelentette egyben a magyarosítást is. Bizonyítékul felhossa, hogy a hírverés ugyan ellenünk hangolta a külföldet, de a hozzánk látogatók tapasztalatai a rágalmakat nem igazolták. Érdekes azonban, hogy miközben igyekeznek visszaverni a nyelvi törvények elleni támadásokat, ugyanakkor elismeri a végrehajtás során elkövetett túlzásokat, azok igazságtalan voltát. Ezt a véleményt sugalmazzák neki a nemzetiségek részéről hangoztatott kifogások is. Mert „panaszaik voltak ugyan”, de azok ritkán vonatkoztak magára a törvényre, hanem „a magyarizmus túlhevéért örökké inkább vádolták a megyék termeit, mint az országházat, a vidéket inkább, mint Pozsonyt, a határozványokat inkább, mint a törvényt, a körleveleket inkább, mint a nunciumokat”.¹⁹

De Kemény nemcsak a végrehajtás elleni kifogásokat fogadja el. Szavaiból kiderül, hogy — bár a törvényt magalapozottnak, elvileg helyesnek és mértéktartónak mondja —, mégis lát benne egy lényeges hiányosságot. Éspedig azt, hogy annak megalkotói, tehát a magyar országgyűlés tagjai nem voltak elég körültekintők, nem vették figyelembe, hogy „az egységre törekvés eszméjéből sohasem folyhat oly tény, mely a lelkiismeretre vonatkozó eszmék vagy előítéletek körébe lépve, midőn békíteni és összeforrasztani akar, okvetlenül meghasonlást támaszt s a cél szeretete miatt az eszközöket a cél ellen használja”. Kemény itt főként az 1844. évi VI. törvénycikkre gondol, amely az anyakönyvek magyar nyelvű vezetéséről intézkedik. Ezt tartja olyan túlzásnak, amely a kívánt céllal — a politikai nemzetiség erősítésével — ellentétes eredményre vezet, mert ellenünk hangolja a tömegeket. Érvelése megértésről, politikai bölcsességről tanuskodik, amikor a nemzetiségi és a vallási hagyományok tiszteletére, mérsékletre, tapintatra int s óv attól, hogy „az állami nyelvjogot” a „házikör határszéléig”, a „hitbuzgalom küszöbéig” vigyék. Önkritikusan elismeri, hogy „a latinból ezt az örökséget nem kelle elfogadnunk és többre fejlesztenünk. Mert természetes volt, hogy az idegen ajkúak, kivált ha keleti hiten valának, megütközéssel láthatták, miként gyerkeik megmagyarosított neve nem az, melynek hangjaihoz ők akár családi emlékből, akár a vértanúk és védszentek iránti tiszteletből ragaszkodtak.” Ezeknek a hagyományoknak vagy akár előítéleteknek a megsértése pedig súlyos politikai hiba, mert alkalmat ad arra, hogy az „izgatók...a hitbuzgalmat hitdűhhé fokozzák és a hitdűhből politikai szenvedélyeket s nemzetiségi gyűlöletet gyártsanak.”

Ezeket a tanulságokat okulásul fogalmazza meg a Világos után követendő nemzetiségpolitika számára. Alapállása változatlanul a megértés, a más ajkúak iránti türelem és emberség — Széchenyi szellemében. Annak az elvnek az elfogadása, hogy minden nép fiának egyforma joga az anyanyelv szeretete, a hagyományok tisztelete és a lelkesedés a maga kultúrájának értékeiért. Ezért — mondja Kemény — „a magyar már ezentúl, bármely fordulatot veendjenek ügyei, a buzgalmat, melyet ő legdrágább kincsének, az anyanyelvnek a megvédésére szentelt, ne kárhoztassa, midőn más ajkúak soraiban szintén fölleli”.²⁰ Ha nekünk kedves a magyar nyelv, másoktól se vitassuk el a sajátjuk iránti szeretet jogát. Nincs kétféle mérce és érték, egyik a magyarságé, a másik a nemzetiséké, egyik sem magasabb rendű a másiknál. A nemzeti nyelv és művelődés iránti buzgalom egyazon forrásból táplálkozik, egynemű társadalmi folyamatnak a megnyilvánulása, „a polgárisodás” igényének a jelentkezése. Egyben eszköze is, fontos segítője a történelmileg esedékessé vált megújulásnak.

¹⁸ MOCSÁRY LAJOS: Nemzetiség. Kiadja Ráth Mór. Pest, 1858. 167.

¹⁹ B. K. Zs. Ö. M. XII. 340.

²⁰ I. m. 384.

Ennek a gondolatnak az igazságát hirdetik Kemény szavai: „A nemes tűz, mely Kazinczy mellét hevítette, miért oltatnék ki a Kolláreből? s miért ne gyuladna föl terjesztve az irodalmat és oltalmazva a nyelv érdekeit, akár a románok akár a szerbek hivatásos dalnokainál vagy ernyedetlen nyelvművelőinél?”

Aki a magáéval azonosnak tekinti a másik nép jogát arra, hogy „oltalmazza nyelvének érdekeit”, az szükségképpen elutasítja bármely nyelv erőszakos terjesztését. Keményt is aggasztotta a csekély számú magyarság jövője a nagy tömegű szomszéd népek, főként a szlávok környezetében. Ő is kíváncsi volt tartotta nemzete befolyásának növelését, erejének fokozását. De Széchenyi szellemét követve, vele együtt vallotta, hogy „a mikép körül forog a siker, minthogy nem minden modor vezet célhoz”. A „célhoz vezető modor” Kemény felfogása szerint is a magyarság erkölcsi és szellemi erőinek növelése, a tudományok művelésében és a pallérozott magatartásban való példamutatás. Csak egy erkölcsi és szellemi élenjáró magyarság lehet vonzó a többi nép számára, ez az egyetlen útja a magyar nyelv és nemzetiség terjesztésének.

A „hódításnak” egyedül ezt a módját, tehát a természetes asszimilációt fogadta el, minden más eszközt — mintha csak előre látta volna a szomorú jövőt — kategorikusan, nagy hangsúllyal elutasított: „A magyar ezentúl, ha a viszonyok által ellenkezőre csábíthatnék is, álljon ellent minden tervnek és törekvésnek, mely nyelvét a szellemi túlsúly, az értelmi felelősség és az erkölcsi tekintély varázshatalmán kívül más módokon és eszközökkel akarná terjeszteni.”²¹ Ha majd a népek meggyőződnek arról, hogy nem kell tartaniok „elnyomatási szándékoktól”, akkor elérjük, hogy” e haza minden ajkú lakosai a magyar politikai nemzetiség érzelmét gyarapítják keblökben” — vonja le Kemény a végső következtetést.

Milyen is volt hát Kemény felfogása a nemzetiségi kérdésben?

Ha állásfoglalásának fontosabb összetevőit szemügyre vesszük, több olyan gondolatpárra bukkanunk, melyek egymással ellentmondásban állnak.

„A megkövült arisztokrácia rendszer helyett szabadelvűségen alapuló polgári Magyarországot akar, miközben mély aggodalmak gyötrik a várható nemzetiségiszociális mozgalmak miatt, mert „a mindenre kiterjesztett választó jog leendő az a pharsaliai mező, mely a birtok fölött végkép határoz” s a „nemzetiség kérdésre (is) kocka vettetnék”.

A politikai magyar nemzet, a magyar (nemesi) hegemonia híve, ugyanakkor felismeri és elismeri a más ajkú népek nyelvi-kulturális fejlődésének objektív jellegét, az etnikai sajátosságok jogosságát, a magyarral egyenértékű voltát.

A történelmi ország megőrzésének, a területi integritásnak az elvéhez ragaszkodik, de támogatja az ország népeinek nyelvi-kulturális fejlődését, amely pedig — meggyőződése szerint — a határokon kívül lakó fajtestvérekhez közelíti ezeket a nemzetiségeket.

A történelmi jog alapján áll, s nemzetnek az országban csak a magyart ismeri el, de az anyanyelv iránti lelkesedés jogosságának elfogadásával eljut a nemzeti egyenjogúság elismerésének a közvetlen közelébe.

Az egyik oldalon egy megértő, humánus, elnyomás és erőszakmentes nemzeti-ségi politika — a másikon a konzervatív nemzeti és osztályönzés, a történelmileg kialakult privilégiumokhoz való ragaszkodás. A korszerű, demokratikus együttélés módzatait ígérő program nem is a megvalósulás, hanem már a megfogalmazás pillanatában a megkövült hagyományok áttörhetetlen akadályaiba ütközött.

Ezek az ellentmondások a sajátos hazai fejlődés bonyolultságában gyökereznek.

²¹ I. m. 385.

Közelebről abban a körülményben, hogy a „többlépcsős” nemzeti függőség, pontosabban elnyomás viszonyai között jelentkeztek a polgári átalakulás elodázhatatlan feladatai. Liberális nemesi álláspontból pedig nem lehetett eleget tenni a kor sürgető követelményeinek. Ezzel maga Kemény is tisztában volt: „Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitre-bizottság érdekei olykor meghasonlanak.”

Kemény nemzetiségpolitikai töprengései is e meghasonlottság feloldására tesznek — szükségképpen csak részleges eredményt hozó — kísérletet. A részeredmények azonban megérdemlik, hogy a nemzetek közti együttélés ma is érvényes szempontjai között kapjanak helyet közgondolkodásunkban.

Jósika Miklós

A gondolkodásmód sajátosságai mellett bizonyára a Világos utáni számkivetettségnek is szerepe volt abban, hogy Jósika nemzetiségszemléletét bizonyos beszűkültség, a koncepció hiánya jellemzi. Ez főként akkor feltűnő, ha nézeteit más iróktársak (Eötvös, Madách, Kemény, Jókai) felfogásával szembesítjük. Ekkor kiderül, hogy Jósikánál hiányzik a kérdés rendezésével kapcsolatban a kitekintés az európai összefüggésekre, a külpolitikára. Hiába keresnénk állásfoglalást nála a magyarság, a nemzetiségek és Ausztria egymással szorosan összefüggő problémájában is. Így aztán nem terhelik Jósika szemléletét a birodalmi elképzelések, a magyar nagyhatalmi ábrándok sem. A másoknál oly nagy hangsúllyal jelentkező pánszlávizmus itt csak egy-egy mellékes megjegyzés formájában kap helyet. Ritkán nyilatkozik a hazai nemzetiségpolitika általános kérdéseiről is, észrevételei, fejtegetései legtöbbször a románokra vonatkoznak, a többi hazai nép legfejlebb néhány utalás erejéig kelti fel érdeklődését. A románok magatartását is főként a szabadágharc hónapjaira korlátozva, erősen gyakorlati megközelítésben kíséri figyelemmel, nem a tudományos elemzés céljából, még csak nem is a publicisztika eszközeit alkalmazva. Mindössze néhány újságcikke érinti a kérdést a 48-as időkből. Jósika számára a nemzetiségi kérdés mindenek előtt a hazai románságról szerzett tapasztalat, főként írói élményanyag, melyet az emigrációban keletkezett regényeiben dolgoz fel részben művészi alakításban, nagyjából azonban a műveket — leginkább az *Egy magyar család a forradalom alatt* c. tízkötetes regényt — megterhelő, gyakori és terjedelmes írói közlések formájában. Az epikus menetet meg-megakasztó, kitérők Jósika szubjektívizmusának megnyilvánulásai.

A személyes érdekeltséget az erdélyi birtokos főnemes tudatosan vállalja. A vegyes lakosságú környezetben eltöltött évek és a 48-as román mozgalmak bőséges forrásai az írói tevékenységnek és meghatározzák Jósika viszonyát a román néphez s véleményét az 1848—49-es erdélyi eseményekről. Egyik regényében írja: „Az oláh nemzet iránt első ifjúságunk óta, úgy szólván köztük növekedvén, igaz rokonszenvenvel viseltetünk s épp ezért tartjuk száz lépésnyire magunktól azokat, kik e félrevezetett, de jó és képességteljes népnek erkölcsi és vallási fogalmait felforgatták és a sárkány fogait vetik el köztük saját vesztükre.”¹

A románok között való növekedés természetes következménye, hogy Jósika megtanult románul, de az erről szóló közlése azt is mutatja, hogy a román kultúra közömbösen hagyta. Bizonyára ez is egyik magyarázata a nemzeti érzelmű román értelmiség, a „kaputosok” iránt tanúsított értetlenségének, sőt leplezetlen ellenszenvének. Az új román szellemi és politikai törekvések idegenek, ellenségesek voltak a

¹ A szegény ember dolga csupa komédia. Pesten, 1861. Hartleben Adolf sajátja. II. 16.

számára. Helyzete jellegzetesen azé az arisztokrátiáé, aki az életmód mindennapi tényein keresztül személyes érintkezésben áll idegen nyelvű környezetével, de társadalmi rangja folytán ez a kapcsolat nem terjed túl a napi gyakorlati igényeken. Ez olvasható ki Jósika szavaiból is: „Mi az oláh nyelvet csupa hallásból tanultuk meg, soha oláh könyvet nem olvastunk...ha az ujdón új román nyelvet értjük, oka az, hogy olaszul és franciául tudunk.”²

A közvetlen kapcsolat s ugyanakkor az arisztokrata és nemzeti távolságtartás alapozza meg Jósikának a románokról vallott felfogását. A liberális nemesi eszmék hatása alatt pedig kialakult az a nézőpont, amelyről az ország uralkodó nemzetének és a többi népeknek a helyzetét, egymáshoz való viszonyát szemléli. Ezzel összhangban Jósika is a politikai magyar nemzet elvét vallja, mint azt a műveiben olvasható írói közlések, megjegyzések bizonyítják. A befejezetlenül maradt *Emlékirat*ban olvassuk: „Tehetek-e én arról, hogy lettek volna eleim németek, szerbek, tótok, oláhok, én e hazát a magaménak tartanám s mivel ennek ezer év óta neve Magyarország, magamat magyarnak, ez ország fiának hinném és vallamán.”³ Másutt ugyanezt bizonyítandó arra hivatkozik, hogy a hazai német vagy szláv külföldön magyarnak adja ki magát, még pedig nem Ungarnak, hanem mádjárnak, ...mivel a gazdag földet a magyar elem nevééről nevezik s összes népességének nincsen általános neve.”⁴ Ezekben a szavakban a politikai nemzetiség régi változata, az ismert „hungarus” szemlélet fejeződik ki, amely a történelmi múlt, a feudalizmus korára vonatkoztatva valóban érvényes, de Jósika idejében már nem nyugtatja meg „a faji nemzetiség” tudatára ébredt népeket. Ennek ellenére Jósika a politikai nemzetiség képviselőiként szólaltatja meg a magyarbarát, tehát pozitív vonásokkal megrajzolt román hősiét, mint amilyen az *Egy magyar családban* Kolombán ügyvéd; aki a szervezkedők titkos gyűlésén azt veti az uszítók szemére, hogy elárulják a hazát és a nemzetet, mert „megfosztják azt a magyar hon összes történeteitől és komoly, de dicső visszaemlékezéseitől”. Ez pedig azt jelenti, hogy a fellázított románokban lerombolják a politikai magyar nemzethez való tartozás érzéseit.

A politikai nemzetiség tudata — mondja Jósika — a történelem folyamán alakul ki az egy országban élő különböző népekben oly módon, hogy „az összes lakosságban valami általános jelleg fejlődik ki s ebből lassanként faj és valláskülönbség dacára — nemzet válik, mely büszke tud lenni közös hazájára és közös történelmére.” Ez a vélemény önmagában el is fogadható mint általános tendencia megfogalmazása. Jósika azonban ezt a hazai viszonyokra alkalmazza olyan időpontban, amikor az események éppen az ellenkezőt bizonyították, tehát azt, hogy a nemzetiségek mozgalmait irányító polgári rétegek külön nemzet voltukra voltak büszkék és tiltakoztak az ellen, hogy egységesen a magyar nemzet tagjainak tekintsék őket. Ráadásul Jósika túl is lép saját előbbi álláspontján, amikor az egy nemzethez tartozásnak már nemcsak az eszmei-tudati-érzelmi tartalmát hangsúlyozza — és kéri számon az ország népeitől —, hanem ahhoz még hozzágondolja az alkati, fizikai különbségek kiegyenlítését is. Ezzel olyan nézetnek a hirdetőjévé válik, amelynek megalapozatlan, illuzórikus voltáról alighanem önmaga is meg volt győződve. Csak az elrugaszkodó írói fantázia és a romantikusan lobogó hazafiúi lelkesedés sugalmazhatta — a nemzetetté válásról szóló fenti elmélkedés folytatásaként — a következő szavakat: „E hazai jelleg ritka helyt tűnt úgy föl, mint Debrecenben (Ti. 1849-ben)”: olykor szerbvel, mászor némettel, aztán románval találkozott az ember s esküt mert volna rá tenni,

² I. m. I. 3.

³ Jósika: *Emlékirat*. Magyar Helikon, Bp., 1977. 369.

⁴ Egy magyar család a forradalom alatt. Braunschweig, 1852. Pesten 1861. Hartleben K. A. bizománya. II. 90.

hogy *mind magyar*/ (Jósika aláhúzása), ugyanazon tömött közép termet, ugyanazon tüzes szemek s a haj, mely se nem szőke, se nem barna, ugyanazon élénkség a társalgásban s azon fellobbanó hév nagy pillanatokban.”⁵

Jósika nemesi liberális szemléletének fontos eleme volt az ország területi integritásának védelme is. A területi egység megőrzésében a magyarság és ezen belül a birtokos osztályok hegemoniájának biztosítását látta ő is, de történelmi érveket is felsorakoztatott igaza védelmében. A román nemzeti törekvések megfékezésére céljából adja egyik szereplője szájába a szavakat: „Jusson eszükbe, hogy 14 király esküdött meg magyarhon területi egységére s önállóságára”. Amikor pedig az emigrációban visszatekint a szabadságharc napjaira s párhuzamot von a magyar mozgalom és a többi hazai nép célkitűzései közt, ismét a történelmi ország együtt tartása s a közös haza függetlensége kérdésében jelöli meg a két irány közti alapvető különbséget: „A rác, szerb, horvát, sőt maga az oláh — mit akart egyebet, mint önálló kormányt? Ezek egy részletest, egy kis területre számítottat, *veszélyes utógondolatokkal a nagy Slaviára és Dacoromániára* (Jósika aláhúzása), — Kossuth Lajos a roppant Magyarországot királyi esküvel erősített egységét s történelmi önállóságát. A különbség az, hogy míg ő egész Magyarhonnak s minden ajkú népeinek egyenjogú, erős s ezen erőben biztos függetlenségét kívánta, addig a szlávok és oláhok az ország szétdarabolását.”⁶

Az egész országért, annak egységben való megőrzéséért érzett felelősség Jósika felfogása szerint is a fegyveres honfoglalás tényéből, a történelmi jogból táplálkozik. Ezt a jogot „a hős magyar nemzet kardjával vívta ki”, a győzelmek után országgá szervezte az elfoglalt területet, ezen alapszik hegemoniája. A meghódított népekkel nagylelkűen bánt, meghagyta nyelvüket, szokásaikat. E népek a magyarokkal együtt évszázadokon át védelmezték a közös hazát, amelyhez a jogot „vérrel és verejtékkel vásárolták meg. Jósika egyik magyarbarát román regényhőse ezt így fogalmazza meg: „A román nemzet részt vett Magyarhon minden harcaiban, elég drága vére folyt el a hazáért, miképp a hős magyar nemzet kardjával vívta ezt ki, úgy a román vérével s verejtékével vásárolta meg a szent és szép jogot imádni e hazát” ... „Mi tagadás... hódított nép valánk, a rómaiak alatt rabszolgák, a magyarok uralma alatt hadifoglyok — ama sötét századok szellemében. Mit tett a magyar nemzetiségünk leölésére? Semmit uraim, azon nyelven beszélünk most is, melyen őseink szóltak, sőt kiműveltük azt, ruházatunk ugyanaz, melyet eleink viseltek s önök mégis azt akarnák a néppel elhitetni, hogy a magyar, ki nyolcszáz éven túl nem bántotta nemzeti szellemünket szokásainkat s aki a legújabbban a magyar hon-szabad polgáiraivá keresztelt fel, esküdött ellenségünk”.⁷

A most idézett szöveg elején Jósika román nemzetet említ. Ez azonban nem téveszthet meg bennünket, mert nem azt jelenti, hogy a románokat ill. a többi hazai népet nemzetnek fogadja el a szó politikai értelmében. A nemzet szó itt a nép szinonimája csupán. Mert a nemesi liberalizmus felfogásával összhangban Jósika is csak az állampolgári jogegyenlőséget hajlandó biztosítani. ennél többet „józanul” e népek nem követelhetnek, mert az már a magyar állam politikai és területi egységét, fennmaradását veszélyeztetné. A pozsonyi országgyűlésen törvénybe iktatott állampolgári jogokkal tehát a hazai népek „megkaptak mindent”, ami méltányos és indokolt, és pedig az ország gazdájától, a magyar nemességtől — hangsúlyozza Jósika.

Azt, hogy az uralkodó nemesi osztályok évszázadokon át tiszteletben tartották a hazai népek nyelvét és szokásait, Jósika tényként említi s cáfolatnak szánja a ma-

⁵ I. m. V. 126.

⁶ I. m. IV. 147.

⁷ I. m. II. 52.

gyarosítás ellen tiltakozó románokkal szemben. Arról azonban nincs szó, hogy helyeselte is az elődök nagyvonalúságát vagy közömbösségét az országban lévő többnyelvűség, a vegyes népeesség iránt. 1848 nyarán cikksorozatban foglalkozik „a nemzetiség és tulajdon” kérdéseivel a *Pesti Hírlap*ban. Itt nyíltan kimondja azt a meggyőződését, hogy az erdélyi románság számára hasznosabb lett volna, ha az évszázadok folyamán eggyé válik a magyarsággal. Jósika szerint a történelmi körülmények ezt tették volna indokolttá, nem az elkülönülést. „Nem leend-e saját érdekükben okosabb és célszerűbb — mondja — annyi századok óta egy són, egy kenyéren velünk s egy kék fedele alatt szép honi egünknek, velünk is úgy összeolvadni mint egykor hódítóikkal a rabszolgaság igája alatt nem vonakodtak összeolvadni, még pedig annyira, hogy kétezer év múlva azoktól eredetteknek mondják magokat, kik őket láncokkal terhelték.”⁸

Az összeolvadás, az egygyéforrás gondolata többször visszatér Jósikánál. *Emlékiratában* mondja: „Rámutathatunk nem is egyszer, hanem többször, oly időszakra, midőn hazánk tizenöt milliónyi lakossága — *talán a századok, de nem a németeket kivéve* (Jósika aláhúzása) — könnyebben eggyé forrott volna politikailag, mint hiszszük”.⁹ Ezeknek az időszakoknak a közelebbi megjelölésével adós marad. De fejtegetéseiből kideríthető, hogy az összeolvadásra alkalmas időszaknak tartja a honfoglalást követő évtizedeket. Az erőszakmentes, tehát természetes egybeolvadás — Jósika szerint — ekkor úgy mehetett volna végbe, ha a honalapító magyar sereg az itt talált meghódított népeket szabaddá teszi. Elgondolása szerint, ha a vegyes összetételű honfoglaló sereget egy testté egyesítette a közös cél, „úgy igen hihető, hogy a meghódított népek örömet felcserélték volna a szabadságot a szolgasággal s magyarokká váltak volna”.¹⁰

De kinálkozott ilyen alkalom a magyar államiség első századaiban is, amikor a sorozatos harci sikerek, a magyar dicsőség vonzása megteremthette volna az egynyelvű, erős magyar államot.” Akkor is az a harcias dicső nemzet, mely összefolyt — mint vizeink a Dunába — s együttes, hatalmas testet képezett, mely aztán annyi hadias nemzet felett aratott diadalt, alkotott országot, teremtett páratlan alkotmányt. És mégis amaz időben, mikor a magyar név annyi presztizzsel, annyi fascinátor erővel bírt — hangzanak szemrehányó szavai — eleink elmulasztották a szerencsés pillanatot azt eggyé önteni, erős testté tenni — minő most Franciaország, minő Anglia s minő lesz Olaszország.”¹¹

Jósika tehát hibáztatja a magyar ősokeket azért, mert nem éltek a történelem nyújtotta lehetőséggel, így aztán a magyar politikában „az exigenciák elseje s legfontosabbik lőn kihagyva a számításból”. Ennek következtében megmaradt a többnyelvű állam, az István király *Intelmeiben* kijelölt politika, amelyről Jósika így nyilatkozik: „Abban nem tudok gyarló eszemmel sem bölcsességet, sem még józan ítéletet sem látni”.

Érdekes, hogy Jósika hangsúlyozottan csak politikai összeolvadásról beszél. Pedig a valóságban az egynyelvűségre gondol, tehát az ország népeinek nyelvileg is megvalósuló egyeségére, amely szintén a múltban létrejöhetett volna. Az elmulasztott alkalom azonban — fűzi hozzá szomorúan —, örökre elmúlt. Ez a felismerés arról árulkodik, hogy Jósika szerint — ellentétben pl. Jókaival vagy Vajdával — a 19. században már illúzió az egynyelvű magyar államról, tehát a nemzetiségek teljes elmagyarosodásáról ábrándozni. Ez világosan kiderül Jósika szayaiból: „Ezen politikai ösz-

⁸ Idézi DÉZSI LAJOS: Bárá Jósika Miklós. Budapest, 1916. 267.

⁹ Emlékirat 369.

¹⁰ I. m. 370.

¹¹ I. m. 351.

szelelvastás — mert csak erről van szó — volt akkor az idők szoros, közvetlen exigenciája. Ez az idő, mint minden válság, rövid volt. *Elmulasztották őseink* (Jósika aláhúzása) — mi vissza nem fogjuk többé hozni s bármennyire imádjuk hazánkat, az a polyglott államok sebeit nem fogja többé kiheverni”.¹²

Ezek a sebek pedig a történelmi ország egységét biztosító politikai nemzet szétessettsége miatt fájnak leginkább Jósikának. Az *Egy magyar családban* még leírhatta a debreceni illúziót a külső megjelenésben és arckifejezésben is magyar jegyeket hordozó nemzetiségi honvédekről. De élete legvégén, az összegező *Emlékiratban* már kénytelen végleg leszámolni az ábrándokkal s rezignáltan tudomásul venni a valóságot: „Hol van most még csak lehetősége is azon politikai egységnek — mert csak arról s csak ilyenről van szó — melyről fentebb szóltam. Vége van ... Most szét vagyunk válva s még ott is, hol hamu fedi az égő parázst, nem vagyunk biztosak a jövő napról. Századokig éltünk egy hazában, szívtunk egy léget, voltunk *magyarországiak* (Jósika aláhúzása), most vagyunk magyarok, németek, szertek, románok és szászok”.

Jósika szemléletének az előzőekben vázolt nemesi liberális vonásai közül nem hiányozhatott a nacionalista érzelmi hangoltság, a magyar felsőbbrendűség tudata sem. Ez különösen akkor nyilvánul meg, amikor a szemben álló tábor egyes vezetőinek magyarellenes nyilatkozatait, becsmérlő megjegyzéseit igyekszik cáfolni és visszaverni. Ilyenkor eltűnik a politikai tapintat, a meggondoltság és a fölhorkant magyar öntudat fékezetlen indulatokkal tör a felszínre és vagdos válogatatlan szavakat az ellenfél fejéhez. Egy példát az *Egy magyar családból*. Kolombán Mitru befurakodik kémkedni a magyar seregbe s a román felkelőknek hordja a híreket. Tettének fő oka a „haszonvágy és a bosszuállás”. Jósika tanácsa az ilyen emberek leleplezésére: „Ezen hüléssel röviden kell bánni. Ha valaki egy autochton (őseredeti) nyelvet hátrább tesz egy elegy-belegy, korcs nyelvnél, ennek az orra alá kell nevetni. Ha valaki a magyart miveletlennek, barbárnak nevezi, azt Pestről Bukarestbe és Jassiba kell küldeni. Ha dühében még majomnak is káromol, akkor egy szálas alföldi suhancot kell egy dunafejedelemségi miniszter mellé állítani. Ha tudatlanságunkat veti szemünkre, elébe kell tartani a román hírlapokat...tessék összehasonlítani”.¹³

A történelmi jogon alapuló magyar (nemesi) hegemonia, a magyar politikai nemzetiség elve, a területi integritás védelme és a nemesi nacionalizmus jelezte tehát azt a nézőpontot, amelyről Jósika a hazai nemzetiségeket szemlélte s amelynek alapján véleményét róluk kialakította.

Regényeinek tárgya és a személyes tapasztalatok révén leginkább és nagy részletességgel a románokról nyilatkozik, de alkalomadtán — főként az összehasonlítás céljából — a többi hazai népről is mond véleményt. Így például párhuzamot von a magyar szabadságharc ellen lázadó román és szerb harci magatartás között. Az egybevetés a szerbek javára dől el, mert a románok — Jósika tapasztalatai szerint — gyávák a harcban, bátorságuk „hálókabátos hőisesség”, csak éjszaka, alattomban és csak népes csapatban mernek támadni. Ezzel szemben a szerbek „a legvitézebb nemzetek egyike”, „harcmodoruk férfiasabb, nyíltabb”. A szerb „nem bujkálva, nem csak az éji órákat kilesve, hanem napfénynél, jó fegyverével kezében, kihívó daccal várta ellenségét” —¹⁴, vonja le Jósika a szent-tamási harcok egyik tanulságát. A szerbek vezetői is értelmesebbek s ügyesebbek voltak, és „emellett a nép százszeres harciasabb s nem oly haragtartó”, mint a román, „alkotmányos szellem, nemesebb minden tekintetben”. Jósika nem titkolja, hogy ellenfélnek, de barátnak is a szerb illik

¹² I. m. 351.

¹³ *Egy magyar család* ... VIII. 89.

¹⁴ I. m. VII. 113.

jobban a magyarhoz: „Oly hősiek népek közt, mint a szerb és a magyar a végképpen kibékülés nagyban valószínű.”

Az erdélyi szászokkal szemben pedig a románok mellé áll. Ennek csak egyik oka az erdélyi lázongások miatt megállapított politikai és erkölcsi felelősség. Ezt a szászokra hárítja: „Mi a buta, műveletlen román népet nem kárhoztatjuk annyira, mint a szászokat, mert a terveik romlásunkra a polgáriasító Nagy-Szeben kebelében s szász gyámság alatt készültek” — jegyzi meg az *Egy magyar család* VIII. kötetének 35. lapján. Az egybevetés Jósika vélekedése szerint a szellemi képességek szempontjából is a románok javára dől el. A szász ugyanis szorgalmas, művelt, de kevésbé tehetséges. A román a szászhoz képest sokkal több szellemi értékkel, természetes értelemmel bír, csak műveletlen, elmaradott. Jósika egyetértően említi erről „egy okos erdélyi úr” véleményét: „Egy okos erdélyi úr előtt valaki azt mondta, hogy az oláh nép ostoba. Az öreg, okos úr azt felelte erre, hogy dehogy ostoba, igen sok természetes esze van, ha ez olykor a sírig paragon is marad-Aztán nevetve tette hozzá: a szász népnek van legkevesebb lángesze Erdélyben, de ez a legműveltebb s legtöbbet tud. Az oláhnak tízszer annyi esze van, de tudatlan és műveletlen a pirulásig. Igaza volt, mi úgy hisszük” — fejezi be a gondolatmenetet Jósika.¹⁵

A műveletlenségért elsősorban magát a románságot teszi felelőssé, amely mint mondja, önhibájából, saját tehetetlensége következtében „ezer évig ki nem tudott vergődni az alárendeltségből”. Főlemelésére hivatott tehetősebb tagjai — a magyar nemesség közé emelkedett román földbirtokosok — elhanyagolták a nép művelését. (Jókai *Szegény gazdagok*jában hasonló véleményt hirdet a Hátszegi báró életmódját elítélő Rubán Tódor). De hajlik Jósika arra is, hogy a felelősség egy részét önkritikusan átvállalja a magyar uralkodó osztályok címére. Erre vall, hogy részben az ő gondolatait is tolmácsolja Procopius pápa, aki az *Egy magyar család*ban az erdélyi románok nemzeti és társadalmi elnyomását panaszolja fel magyarázatul a nép műveletlenségére: „A mi kezeink meg voltak kötve, mi vad oláhok...voltunk...s ha a kormányhoz vagy az országgyűléshez fordultunk, misera plebs valánk és annak maradtunk. Honnan vettük volna mi árva nép, elnyomva az úrbéri szolgálat által, a száz ezreket, hogy versenyre lépünk azon roppant gazdag magyar dinasztákkal, kik majdnem fejedelemségeket bírnak”.¹⁹

A műveletlenség karöltve jár a babonás heidelmekkel s Jósika erre is gyakran utal műveiben. *A szegény ember dolga csupa komédia* c. regénye szerint ezt a szellemi elmaradottságot használták ki a lelkiismeretlen uszítók a nép fellázítására. „A babona és ferde felfogás” szelleme érvényesül a falusi román templomokat díszítő képeken is, amelyek híven szemléltetik a tudatlan nép lelki világát. Az *Egy magyar család*ban a magyarellenességre szervezkedés színhelyéül választott falusi templom részletes leírását olvashatjuk. Az író hosszan elidőz az izléstelen képeken, amelyek bibliai jeleneteket, torz arcú szenteket, a pokol tűzét gondo- zó félelmes ördögöket stb. ábrázolnak. A leírás erős gúnyt, lenézést fejez ki a „művészek” alkotásai iránt. Ezt Jósika is érzi, ezért a templombelső részletes bemutatása után megjegyzi: „A félreértések e korában nem tartjuk feleslegesnek megemlíteni, hogy előbbi rajzunkban legkisebb túlzás sincsen, valamint legkisebb vágy arra, hogy a román egyházakat nevetéssé tegyük, éppen ellenkezőleg, azt akartuk kiemelni, mennyire képes babona és ferde felfogás a legszentebbet, ami van, tiszteletét az örök istennek, nevetéssé tenni az által, hogy a helyet, hová a hívó járul, hogy ima szárnyain a minden üdv forrásához emelkedjék, torz alakokkal és botrányos festményekkel halmozzák el. Hogy pe-

¹⁵ A szegény ember dolga... I. 182.

¹⁶ Egy magyar család ... V. 107.

dig ez történik, tény, melyről mindenki meggyőződhetik, ki e falusi beszerikákba belép”.¹⁷

Jósika az erdélyi románságot természeténél fogva jónak, tehetségesnek, „erős, szép fajnak” ismerte meg és írja le műveiben. Ezt a véleményét különösen akkor hangoztatja, amikor a 48-as idők testvérharcairól, az elszabadult szenvedélyek tombolásáról szól, amelyekért sohasem magát a román népet, hanem mindig vezetőit teszi felelőssé. Az így rajzolt karakterjegyek szélsőségekre hajlamos népet mutatnak be, amelynek alaptermészete nem a mesterségesen felkorbácsolt indulatok alkalmával, hanem a természetes jóság állapotában nyilvánul meg igazán. Ez az írói előadásban lépten-nyomon felbukkanó gondolat annyira befolyásolja Jósikát, hogy alkalomadtán a regény cselekményét is ennek szolgálatába állítja. Fiktív helyzeteket teremt, amelyeket a kitalált mozzanatokból nem a művészi igazság alátámasztásául épít fel, hanem abból a célból, hogy szemléltető-bizonyító adalékként szolgáljanak az író egy-egy, közvetlen megjegyzésben közölt gondolatához. Egyik regényalakját, Kanuthy Jenő grófot az 1850-es évek elején havasi birtokán szeretettel fogadják román munkásai: „Nyájasan, szolgálatkészen vették körül...a fűrészmalom dolgozói. Mintha 49-ben a pópák, tribunok és izgatók nem ezt a népet lázították volna fel a magyarok ellen”. Jósika szerint a mócok szelíd, barátságos magatartása Kanuthyval szemben természetükből fakad. Hiszen „rossz, megromlott nép három év alatt nem változhat így feketéből fehérbe”. Most következik a regényben bemutatott helyzet tanulságainak levonása az író igazának alátámasztására: „Jele tehát, hogy igaz az, amit mindig erősítettünk s ami most is erős hitünk, hogy az oláh nép jó, miveletlen s tudatlan, az igaz, ennek nem ő az oka — de nem buta s a világért sem képtelen arra, hogy műveltségben utol ne érje Európa bármely népfaját — más vezetők mellett”.¹⁸

Máskor a románok szívéllyességét bemutató regénybeli helyzet szinte csak ürügyül szolgál Jósikának arra, hogy lelkesedjék a nép jószívűségén s bevallja, hogy „valódi élvezet” a számára a nép nemes tulajdonságainak megrajzolása. Világos után a mócok lakta hegyek között családjával menekülő Kémendy tábornok egy román gazdatiszt házában tölti az éjszakát. A házigazda barátságosan megvendégeli őket s másnap az út legveszélyesebb szakaszán el is kíséri vendégeit. A jelenet bemutatása után írja Jósika: „Oly valami gyönyörű, oly feledhetlen van a mi derék népünk szívéllyességében, mi bámulásra ragadja az embert. Száz példát hozhatnék föl, mert a becsületes gazdatiszt nem áll ám egyedül.”¹⁹

Néha pedig az éles kontraszt céljából — a kegyetlen vérengzéseket leíró szövegkörnyezetben — idéz fel a román falvak életéből olyan mozzanatokot, melyeknek idilli hangulatát az írói meghatódottság és a bensőséges stílus is érzékelteti. Az Ad-rudbánya környéki falvakról mondja: „Az út szélén s a falvak keskeny utcáin itt-ott egy kis deszkaemelés áll s rajta egy fakanta vagy cserépkorsó, tele vízzel, néha egy darab kenyér vagy gyümölcs: a jámbor vidéki nép ezt a fáradt s szomjas utas számára rakja le s *pománának*-adománynak, vagy inkább alamizsnának nevezi. A polgárosodott Európa alig tudja előmutatni ily példáját a kedélyes, egyszerű szivességnek. Ki e korszakat látta, ki e kenyérbe harapott, gondolta volna-e, hogy e nép mint a tigris, honfitársai vérét issza s a szabad föld kenyeréért őt követl verí agyon s elevenen süti meg? *Ne vádoljátok a népet!* (Jósika aláhúzása).²⁰ A felelősséget tehát itt is a felbújtókra hárítja.

A román nép jellemzésére szolgáló megjegyzései arra vallanak, hogy Jósikára is

¹⁷ I. m. II. 29.

¹⁸ A szegény ember dolga ... I. 164.

¹⁹ Egy magyar család ... IX. 57.

²⁰ I. m. I. 172.

hatottak a dákoromán kontinuitás tanai. Az erdélyi románság között két, egymástól elkülönült típust vél felfedezni. Az egyikbe az ókori Dáciát meghódító római légiók utódait sorolja — ez „félreismerhetlenül tanuskodik a légió XIII. gemina dacica olvasztó erejéről” —, a másik típus feltételezése szerint a dákok leszármazottja. Ez utóbbiak közt — mondja — sok a golyvás, a külsőleg hátrányos megjelenésű. A kultúráltság szempontjából megdicséri az abrudbányai román bányamunkásokat ügyességükért, értelmességükért — „e nép erős, komoly” —, szemben a havasi „mókányokkal” vagy mócokkal, ezek „a legműveletlenebb, legtudatlanabb” rétegét alkotják az erdélyi románságnak.

Ellenszenvvel, gyakran maró gúnnyal, sőt gyűlölettel csak a „kaputosokról”, a nép különböző rendű és rangú lázítóiról beszél Jósika. A tribunok szinte mind torzalakok, nevetségesek, primitívek, külsejükben is visszasztatók, mint amilyen az ügy is, melyet szolgálnak. A korábban említett, babonát és ízléstelenséget árasztó templombelső Jósika szemlélete szerint méltó környezet a magyarellenos titkos tanácskozásnak. De méltó keret a torz külsejű agitátorok számára is. Egyikük, Eohucz Silimon Jósika tolla nyomán valóságos szörnyként áll előttünk: törpe gnóm, igen rövid derékkal, kiálló csípőkkel, karika lábakkal, „mikép azok térdei közt egy dinnyét surlódás veszélye nélkül keresztül lehetne dobni”, széles arc, hegyes orr, apró fekete szemek stb., öltözte is ízléstelen, erős színeket halmozó, lábfeje „két hatalmas talpból áll”, „roppant verés kezei egyikén violaszín kesztyűt viselt” stb. De nemcsak külseje, hanem erkölcs arculata, jelleme is csupa silányságot mutat. A viharos időben gyáván meghúzta magát, de a fosztogatásokban részt vett, mert „órája, gyűrűcskéi valóban s még aranyocskákat is láttak nála a faluban”. A cárisereg közeledtének hírére hirtelen bátor lett, szerzett egy rossz lovat, lopott hozzá nyeret, kardot, s megindult tribun név alatt az oroszoknál jelentkezni. Harci öltözte: zöld frakk, sárga gombokkal, tarka mellény, köcsögkalap kék-fehér szalaggal, kardja mellett hosszú nyelű fejsze lógott.

A magyarellenos román vezetők között egy sincs, akit Jósika ne hasonló megvetéssel mutatna be olvasóinak. Ilyen — sok más mellett — a fiatal Barbucz ügyvéd is, akiről megtudjuk, hogy tisztességtelen perek vállalásával akar vagyont harácsolni, fanatikus dákoromán, családi nevét politikai nézetei szerint Barbay-ról Barbucz-ra, Barbuszin-ra, sőt Bebeszin-re változtatta. Ilyen Procopé pópa alesperes, típusa az urasági inasból lett félművelt papnak, aki az ispánnal együtt lopta az urat, bigott, fanatikus román.

A tribunokat, a 49-es felkelés vezetőit nagyszájú, hitvány, erkölcstelen, tolvaj, rongy csőcseléknek írja le Jósika. Szavait annyira átforrósítja az indulat, a jogosnak érzett felháborodás, a megvetés, a gúny, hogy ilyen tárgyú írásai a 60-as évek elején — amikor itthon forgalomba kerültek — a közvéleményt, főként a felületesebb olvasókat románellenos érzelmekre hangolhatták.

A „kaputosok” bűne Jósika szemében az, hogy az alapjában véve jószívű, szelíd román népet uszító agitációval „vérszopó vadállattá” változtatták. Pedig — érvel Jósika — a népnek nem volt oka a lázadásra, hiszen 48-ban a magyar nemesség nagylelkűsége folytán szabaddá lett. Érthető, hogy Jósika is — a liberális tábor más tagjaihoz hasonlóan — a mozgalmak kiváltó okát főként a magyarellenos politikai szándékokban, az agitátorok föllépésében kereste. Az *Emlékiratban* írja, hogy „a nemzetiségi kérdést s versengéseket” nem a francia forradalom hatása váltotta ki, mint sokan állítják, hanem az „nagyon hasonlít a pástétomhoz, melyet csinálnak.” (Jósika aláírása). Szemben Eötvös, Mocsáry, Kemény felfogásával — akik a hazai fejlődés

objektív tényezőit is mérlegelték — Jósika a korabeli átlagvéleményt téve magáévá csupán Bécs és az agitátorok művének minősítette a népek törekvéseit: „divide et vinctes, divide et impera, én azt sejtem — mondja — hogy itt kell a nemzetiségi kérdések kutforrását keresni.”²²

Jósika tisztában volt azzal, hogy a román mozgalom vezetőinek, a „kaputosoknak” a szenvedélyes bírálata miatt az elfogultság vádja érheti. Ez ellen tiltakozik, mikor azt hangoztatja, hogy megtörtént eseményekről, tényekről van szó műveiben. Megírásuk, a világ elé tárásuk azért szükséges, mert a hazai és külföldi sajtóban közzölt rágalmakat szó nélkül hagyni nem lehet. Ilyen értelemben Jósika tudatosan vállalta a politikai propagandát, a magyar érdekek védelmét. Sajnálattal tapasztalta, hogy a külföld mennyire nem ismeri a 48-as idők valóságos okait és az igazi magyar célokat. Felháborodik azon, hogy ellenséges szellemű román sajtóközlemények hamisan tájékoztatják a jelenről, de a magyar történelem múlt eseményeiről és alakjairól is a külföldet. Ezért érzi kötelességének, hogy megcáfolja a hazugságokat. Nem a rekrimináció, hanem az igazság szeretete vezeti: „Míg ellenünk a leghitványabb iparlovag feljogosítva érzi magát mindennemű piszkot és rágalmat szórni, míg holmi dákoromán kalandorok a mamaliga mellett Nagy Lajost és Mátyást, az egyetlen oláhok által tönkre silányíttatják, míg tőlünk még irodalmunkat is megtagadják, nyelvünket barbárnak, a hősiesszékely nemzetet szegény székelyeknek nevezik, Széchenyi Istvánt megbolondultnak, Wesselényit vaknak, a magyar érzelműt monstrumnak címezik — míg hahotára fakasztó pöffeszkedéssel, mely Esop békájára emlékeztet, Magyarországot a Tiszáig magoknak követelik, addig úgy hisszük, teljes jogunkban áll az ily szemtelenséget korlátaiba visszautasítani.”²³

De az ilyen indulatos szavak után szinte szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy nem tekintti ellenségnek az egész románságot, csak „pár száz bujtogató, tulajdonképi és *egyedüli* (Jósika aláhúzása) ellenségeinket...” terheli a felelősség, azokat, akiket Jósika a Horák, Pintye Gligorok, Sobrik, Zöld Marcik utódainak tart.

Egyébként a „dákoromán kalandorok” kifejezés nem azt jelenti, mintha Jósika a dákoromán célkitűzéseket eleve lebecsülné, megalapozatlan áldmódozásnak tekintené. Ellenkezőleg: a török és osztrák fennhatóság alatt élő románok egyesítését egy államban „nemes” törekvésnek minősítette, amely „korán sem volt selejtes főlkáldmódozása”. E gondolat hirdetői Oláhországban, Moldvában „főleg pedig Párizsban” céljukat az orosz, török, osztrák ellentétek kihasználásával akarták elérni. A magyar-osztrák összeütközést is jó alkalomnak tartották erre.” Az oláh elemnek egy roppant birodalomká egyesítése ...nem megvetést érdemlő kalandorok életcélja” — írja Jósika. De ezeknek az eszméknek a hazai hatása éppen az agitátorok tevékenysége következtében „messzi eltért amaz — alapszinben nemes — ábrándoktól.”²⁴

Hogy miként torzultak el ezek az eszmék a gyakorlatban, s a tribunok, prefektusok, pópák és más „kaputosok” által fölkorbácsolt szenvedély milyen szörnyű tettekre és okatlan vérontásra ragadta a népet, annak leírásában Jósika fáradhatatlan. Egyik regényalakja, a magyar érzelmű Kimpián oldalakon át részletezi a nagyenyedi éjszakai vérengzést, amelyre a pápa bujtogatta fel a tudatlan román tömegeket.²⁵ Az *Egy magyar családban* az író bemutatja Jancu táborát, „vadseregét”, amint osztoznak a rablott kincseken, közben tüzes vassal készülnek kiégetni a foglyul ejtett magyar honvéd szemét. A föllázadt szerbek „egyesülve a börtönökből kiszabadult

²² Emlékirat ... 369.

²³ Egy magyar család ... VII. 71.

²⁴ I. m. II. 13.

²⁵ A szegény ember dolga ... II. 20.—22

elvrokonokkal, vasvillákkal gyilkolják meg az elhurcolt aggastyánt, másokat megcsónkítanak” a vadon tekintetű haramiák”. Vannak, akiket fához kötöznek s célba lőnek rájuk. Vérfagyasztó jeleneteket ír le Jósika: egy öregasszonyt fejszéssel daraboltak szét, a család fiatal nőtagja megőrült a látványtól s gyermekeivel együtt a kútba ölte magát.

Önkéntelenül is felvetődik az olvasóban, hogy ezeket az iszonyú történeteket, a kínzások és az emberölés változatainak ezt a részletező, naturalisztikus leírását vajon miért vállalta, miért építette bele a műveibe? Hiszen maga is kénytelen védekezni az esetleges szemrehányás ellen, hogy „az író itt nem csak a történetnek, hanem a regény költői valószínűségének a határát is túlhaladta”. Mi volt a célja az épp hogy hegedni kezdő sebek feltépésével?

Ő maga válaszol a kérdésre: „*Nem a népnek szól* (Jósika aláhúzása) — ti jámbor praefektusok és tribunok — a lecke ...ez csak a nép ellenségeinek szól, kik hírért beszennyezték a világ elnémíthatlan közvéleménye előtt”. Vádiratot készít tehát a román nép felbujtói ellen, a nemzetiségi vezetőket idézi a világ ítélő széke elé, akik — Jósika meggyőződése szerint — ellenségei saját népüknek. Az ő bűnük mindaz, amit irányításukkal a nép elkövetett. A kegyetlenkedések leírásával az igazi vétkeket kívánja leleplezni. Olyan vádbeszédet mond, amelyben a stílus szigorúsága, a hang keménysége a hátborzongató tárgyhoz igazodik: „Emlékezzetek a Brádi családra, melyet ízenként szétmarcangoltatok s azután a kútba vetettétek: — az öreg embert, gyermekeit, unokáit, kik közül egyiknek két nap múlva még hangzott sírása s nem akadt szánakozó hiéna, ki követ vessen rá, hogy kínait megszüntesse. Emlékezzetek gróf Rédey János tisztartójára, kit megkötöztetek s reá célt lőttetek, kinek veje megőrült s saját gyermekeit dobta a kútba, hogy elevenen meg ne süssétek. Emlékezzetek Zalatra, hol miután mindenkit legyilkoltatok s halálra kínoztatok, ritka bölcseséggel az aranybányákat romboltátok szét —, Enyedre, hol több száz család vérengző kezeitek áldozatja lőn, hol egy nyugalmazott császári-királyi katonatisztnek kezeit, lábait levagdaltátok és saját tagjaival addig vertétek, míg lelkét adta ki: — hol az asszonyokat széthasogattátok s az újszülötteket lándzsáitokon hordoztátok diadaljelül”. S mintha az író — újból átélve az eseményeket — maga is elriadna a folytatástól, a tetemre hívó szavakat így fejezi be: „Vonjunk leplet ezen iszonyokra, nyíltan azokra vetvén a felelősséget Isten és emberek előtt, kik e népet ily dűhre felfokozták.”²⁶

Hogy nem a nemzeti elfogultság mondatja ezeket Jósikával, arra elég bizonyíték, hogy a történet után sem zárkózik el a testvéri kézfogástól. Meggyőződése, hogy „eljő ezen idő, az értelem s testvéri béke ideje”. Ehhez azonban — mint mondja — „tudnunk kell az igazságot, ki kell azt nyíltan mondanunk”. Mert csak „az igazság s a megismerés rendítő szózata” segítségével találhatjuk meg a kölcsönös megértéshez vezető utat.

Hogyan vonta le 48 tanulságait, milyen elképzelései voltak „a testvéri béke” megvalósítására?

A nemzeti türelmetlenséget, a magyar nyelv erőszakos terjesztését határozottan elutasította már a 48 nyarán írott cikksorozatban. Ha a sajnálatosan elmulasztott „exigenciák” közé sorolta is az ország népeinek egybeolvadását, amelynek elmaradásáért az őseitette felelőssé, úgy vélte, hogy erre a kedvező történelmi alkalom véglegesen elmúlt és „most már alig lehet, hogy valaki kivihesse”. (Jósika aláhúzása). Ezért szólít fel arra, hogy „a proselytizmussal bárminő alakban fel kell hagynunk.

²⁶ Egy magyar család ... III. 150.

²⁷ DÉZSI LAJOS: Báró Jósika Miklós. 268.

Nekünk nyelvünket másokra kényszeríteni nem lehet. Erről elmondotta az idő, hogy késő. Elégedjünk meg azzal, hogy diplomatikai nyelvünk a magyar legyen”.²⁷ Az erőszakos magyarosítást tehát elvetette, a 48-as mozgalmak is arra figyelmeztették, hogy a nemzeti öntudatra ébredt népek tömeges beolvasztása már nem lehetséges.

Híve volt azonban a természetes asszimilációknak. Arra számított, hogy a magyarság iránti rokonszenv és a közös haza iránt táplált patriotizmus kedvező körülmények között elősegíti ezt a folyamatot. Az *Egy magyar család* egyik fejezetében a saját véleményét adja a Pestre érkező fiatal arisztokrata szájába — miközben az társával arról beszélget, hogy bár sok itt a német polgár, de gyermekeik már magyarok —: „Aztán hány német, francia, de főleg szláv és héber család változtatta nevét az utóbbi időkben magyarra! Mind ez barátom, ha sokat és teljesen nem, mégis bizonyít két dolgot. Először: hogy mind ebben kényszerítés nincsen s e ragadtatás a magyar elem felé rokonszenv műve, másodsor, hogy ... a magyarság ezen elfogadásában a legnemesebb érzések egyike nyilvánul, t. i. az összes anyahaza iránti szeretet. (Jósika aláhúzása).”²⁸

A magyarság és a román nép közeledésének Jósika szerint elengedhetetlen föltétele, hogy „e szándékosan és erőszakosan a vesztes örvényébe vezetett nép lerázza nyakáról hitvány álprófétáit”. Erre pedig csak akkor lesz képes, ha szakít az ábrándos elképzelésekkel és előre halad a közműveltség elterjesztése és a felelős politikai gondolkodás útján. Ez biztosítja számára a jövőt s így találja meg helyét a magyarokkal s a többi népekkel közös hazában. Mindez nem máról holnapra következik be, csak hosszab fejlődési folyamat eredményeként valósulhat meg. Az író véleményét képviselő román ügyvéd, Kolombán Kristóf az *Egy magyar családban* ezt így fogalmazza meg: „Én az oláh nép jövőjében hiszek, de ez a műveltség és a politikai érettség lassú jövője s nem a sohasem létezett Dacoromániáé”.²⁹ Jósika azt tartaná kíváncsnak, ha a hazai románság — és a többi testvérnép is — „némes, férfias versengésre kelne” a magyarsággal s egymást ösztönözve, túlszárnyalva igyekeznék mindegyik „az értelem, a közszellem, a forró hazafiság által” az országot felvirágoztatni.

Jósika számára a közelmúlt egyik legfontosabb tanulsága, hogy a vitás kérdések rendezésénél az adott helyzet józan mérlegeléséből kell kiindulni. Fontos szerepet szán a realitásérzéknek, szemben a még oly csábító, de kivihetetlen eszmékkal, elképzelésekkel. Azt tanulta 48-ból, hogy „a természetre kell bízni a dolgot” s az elfogulatlan, józan gondolkodás megtalálja a nemzetiségi kérdés rendezésének legfontosabb feladatát. Ez pedig nem más mint az ország lakóinak közös érdeke: az állam politikai önállóságának, egységének megőrzése és gazdasági, kulturális fejlődésének biztosítása. Erről írja az *Emlékiratban* 1865-ben „Mindnyájunknak van egy-egy engagement-unk valami kivihetetlen eszménél s egyikünknek sem jut eszébe kidobni az egész patikát s a természetre bízni a dolgot. Ha van országunk, bizonyos, hogy ennek összességében ott vannak szükségei s exigenciái. Nem lehet egy hazának a főbb dolgokban (Jósika aláhúzása) több érdeke egynél. Ez a politikai együtteség és jóllét. Mindaz, ami újabb időben történt, e két sarkalatos hazai kíváncsalmat távolítja el tőlünk — Magyar országról szölok.”³⁰

A közös érdek és az egymásra utaltság tudata olyan erős hangsúlyt kapott 48 tanulságai között, hogy találkozunk vele Jósikának a történelmi múltban játszódó egyes regényeiben is. Wéber Antal írja a II. Rákóczi Ferenc c. regényről szóló tanul-

²⁸ Egy magyar család ... II. 90.

²⁹ I. m. X. 45.

³⁰ Emlékirat ... 357.

mányában³¹, hogy itt 48 tanulsága vetítődik vissza a Rákóczi-korba, amikor az író a soknyelvű ország népeinek érzékenységi hangszíntjeit hangsúlyozza. Kitűnő példaerre a Gauradrukulj c. fejezet egyik jelenete, amikor a titokzatos barlangban összegyűlt magyarok, románok, szászok — miután mindenki a maga nyelvén elmondta véleményét s a beszédek tolmácsok fordították — megesküsznek, hogy közösen fognak fegyvert hazájuk szabadságáért. Az együtt vívott szabadságharc, a tanácskozásban a nyelvek egyenlő jogai s a román pástorfiú pozitív hősként történő bemutatása a szabadságharc tanulságainak jelenlétét bizonyítja a Rákóczi — regényben.

A *Két mostoha* c. regény ugyancsak a magyar—román egymásraultalság hangsúlyozásával kapcsolja össze 48-at Hunyadi János erdélyi vajdaságának korával. A kapcsolatról nemcsak az árulkodik, hogy Jósika itt is megfogalmazza a szabadságharc nyomán kialakult véleményét arról, hogy „a román, ha félre nem vezetik, jó és jámbor, amellet értelmes nép” ..., „önz kolomposainak kisebb gondjuk is nagyobb a népnél”. Noha a regény jórészt havasalföldi környezetben játszódik és Jósika az ott élő románságot jellemzi, de szavaiból félreérthetetlenül kiérződik a hazai gond, a 48-as Erdély testvérharcainak fájdalma, amikor így beszél: „Egy dolog, ami ennek a szerencsétlen, egyes zsarnokok által kiszípolyozott népnek politikai kiskorúságáról tanuskodik, az, hogy éppen ezen lovagias, vitéz nemzeten koptatták a fogaikat, mely a legjobb a leghasznosabb frigyársuk lehetett volna s mellyel szorosán egyet értve, úgy szabadságukat, mint függetlenségüket örök időkre biztosíthatták volna.”

Nyilvánvaló, hogy Jósika itt a török elleni harc példájával bizonyítja a sorsközösséget és a XIX. századközép tragikus összeütközéseiből levont tanulság az érzékenységi érvényét mutatja meg a XV. századi történetben. Hogy itt valóban a maga jelenéhez szól, külön is hangsúlyozza a következő szövegrész — az előző gondolat folytatása —, amely a természetes „frigyársak” szembenállásának magyarázatát adja: no, de „ungur” s következőleg: num placse. Ez így volt, így van és amitől tartani lehet: így is marad”.³²

Nem bizonyítható, de talán kizárni sem kell annak lehetőségét, hogy Jósika a magyarság és a havasalföldi román fejedelemség törökellenes közös harcának emlegetésével, az örök időkre biztosított szabadság és függetlenség felvillantásával Kossuth dunai szövetségére is gondolt. Ezt valószínűsíthetné az is, hogy a regény keletkezésének éve (1862) azonos a tervezet nyilvánosságra hozásának időpontjával, továbbá az a körülmény, hogy Jósika ezekben az években jelentős munkát végzett az emigráció sajtóosztályának irányításában, s Kossuth eszméinek haláláig híve volt.

Végül az ország népeit egybekapcsoló s szorosán együtt tartó tényezők között kiemelten fontos szerepet tulajdonít Jósika a közmegelegetésre működő belkormányzat megvalósításának. A nemzeti mozgalom petíciói, a különböző határozatok s pontokba foglalt követelések is arra hívták fel a figyelmét, hogy a legélesebb ellentétek a törvényhatóságok fórumain, az alsóbb igazságszolgáltatásban, a nyelvhasználat területén, az egyházak működésében és a népoktatással kapcsolatban jönnek létre. Azt is tapasztalta, hogy a helyes központi elgondolások és intézkedések a területi végrehajtás gyakorlatában sokszor eltorzulnak s nincs biztosítva maradéktalan megvalósulásuk. Ezért tartotta szükségesnek a demokratikus államigazgatási rendszer kiépítését, a körültekintően megalkotott és következetesen végrehajtott törvényeket és a megállapodások becsületes betartását célzó biztosítékokat. Így kívánta lecsillapítani a fölbolydult kedélyeket, megteremteni a nyugalmat és megalapozni az ország népeinek bizalmát a magyarság iránt. A „helyes, loyális institutiókat, a gyors,

³¹ WÉBER ANTAL tanulmánya. Jósika Milklós: Abafi-II. Rákóczi Ferenc. Szépirodalmi, Magyar Klasszikusok. Bp., 1960. 35.

³² Jósika: A két mostoha 1863. 158.

igazságos törvénykezést s félremagyarázhatlan garanciákat ³³tartotta olyan kapocsnak, amely „minden nyelvnél hatalmasabb”, mert széttéphetetlenül egybeköti az országot valamennyi népét.

Ebből a nézőpontból tekint vissza a 60-as évek elején a szabadságharc hónapjaira s elmarasztalja a 48-as törvényhozást, mert az „csak a keresztényi felekezetek s vallások egyenjogúságát mondta ki” s elmulasztotta törvényben lefektetni a nemzetiségek jogait. Ugyanakkor nagy elismeréssel emlékezik meg a szegedi országgyűlés 1849. július 28.-i határozatáról, mellyel megalkotta „a többi fajoknak egyenjogúságáról szóló világos, félre nem magyarázható” — valójában nem a fajok egyenjogúságát, csak „minden nemzetiségek szabad kifejlődését” megfogalmazó — törvényt.

Jósika is azok közé tartozik, akik „az égető kérdés megoldásának késését valódi veszélynek látták a hazára nézve”, ezért messzemenően helyesli, hogy az 1861-i országgyűlés „sürgető teendőjének tekintendi” a 48-as törvényhozás mulasztásának pótlását, a nemzetiségi törvény megalkotását.³⁴

Erre azonban az ismert okok miatt Jósika életében már nem került sor. Az elkészült tervezetekből — illetve azok visszhangjából — azonban még megérthette, hogy az általa is vallott politikai nemzetiség elvének érvényesítése nem szolgálja a nyugalom megteremtését a más ajkú népek körében.

Eszmei hagyatékának mégis ez az eleme vált a későbbi években a hivatalos nemzetiségpolitika gyakorlatává és nem az olyan haladó, humanus gondolatok, mint az erőszakos magyarosítás elutasítása, az álomkergetés helyett a józan valóságtisztelet, a demokratikus államigazgatás, a jó törvények és az ország népeinek bizalmát erősítő garanciák.

Madách Imre

Ha Madáchot költőként, „köztiszteltből” választották is meg az 1861. évi országgyűlésen a nemzetiségi törvényt előkészítő bizottság tagjául¹, a tárgy, mellyel foglalkoznia kellett, nem volt számára ismeretlen. Alsósztrégova és a család birtoka, vegyes lakosságú környezetben feküdtek. Az író és öccse közti levelezés tanúsítja¹ hogy a szlovák cselédekkel, parasztokkal azok nyelven értették meg magukat². A szlovák irodalomtörténet a költő családját szlovák eredetűnek tekinti s egyik őse — a két nyelven is verselő Madách Gáspárt — a saját írói között tartja számon. Madách is értette a nyelvet, s ha a szükség úgy kívánta, élt is vele. Amikor az októberi diploma nyomán Balassagyarmaton megyebizottsági taggá választották és e tiszteiből folyóan feladata volt a nép tájékoztatása a politikai eseményekről, a szlovák választók előtt elmondandó beszédét „lefordíttatta tót nyelvre és megtanulta”³.

Mint a közélet kérdései iránt érdeklődő, egy időben aktív szerepet játszó birtokos nemes, a magyarság és a hazai más népek együttélésének, a nemzetiségi problémáknak jó ismerője volt közvetlen tapasztalatok alapján is. A negyvenes évek közepén — Nógrád megye tanácsjegyzőjeként — a különböző közigazgatási, gazdasági, törvényhozási ügyek mellett — megismerkedik a magyar nyelv terjesztését célzó oktatás-politikai törekvésekkel, amint arról a *Törvényhatósági dolgok* címen írott beszámolója

³³ DÉZSI LAJOS I. m. 268.

³⁴ Egy magyar család ... VIII. 42.

¹ KEMÉNY G. GÁBOR: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. Bp., 1946. Gergely R. R. T. kiadása. 53.

² Madách Imre Összes művei. Révai. Budapest, 1942. II. 1088. A továbbiakban: M. I. Ö. M.

³ CSÉRY-CLAUSER MIHÁLY dr.: Madách Imre a politikus. Különnyomat a Nógrádi Hírlap 1941. évfolyamából.

tanúskodnak.⁴ Ezekből az is kiderül, hogy Madách figyelmét azok a társadalmi mozgalmak sem kerültk el, amelyek a vegyes lakosságú vidéken a magyarság térhódítását igyekeztek előmozdítani. Fontos ügynek érezte, ezért a Pesti Hírlapon keresztül az ország közvéleményét is tájékoztatta ténykedésükről: „Egy népmvelési könyv ajánlatot szerzője által a megye pártfogásába. Kiadtuk ezt vizsgálat végett nemzeti intézetünknek, mely a magyarság terjesztése végett állíttatott fel, mondják, még most is fennáll — és szép tőkepénze van”.⁵ Úgy tűnik, hogy Madách közelebbről is igyekezett megismerkedni ennek az „intézetnek” a tevékenységével, mert az előbbi hír után három hónappal visszatér rá a beszámolóban, de most már bővebb információt nyújt az olvasóknak: „Mondtam már, hogy létezik nálunk egy *nemzeti* (Madách aláhúzása) intézet a magyar nyelv terjesztésére; ennek most volt reorganizációja, két-két ezer huszast adott a gyarmati és losonci kiseddóvó intézetek biztosítására, mintegy 20—24 000 váltó forintba menő tőkepénzét pedig egy alakítandó megyei takarékpénztár alapjául fordítandja”.⁶

De nem csak tapasztalatokat szerzett a nemzetiségi kérdésről, az 50-es évek végére már kialakult véleménye volt, határozott nézeteket fogalmazott meg róla. Ez világosan kiderül *A civilizátorból* (1859) s még inkább az 1861 nyarán készült országgyűlési beszédtervezetből. E két műve olyan emberként mutatja Madáchot, akinek nemzetiségszemlélete gondolatok, elvek jól átgondolt rendszerén alapszik.

A civilizátort az irodalomtörténet eléggé egyoldalúan értelmezi s olyan műnek tekinti, amelyben az író a nemzetiségi kérdést állítja mondanivalója középpontjába. A hatkötetes Magyar Irodalomtörténet szerint Madách „ebben a kis arisztophaneszi szatírában a 48 utáni idők egyik legfájóbb kérdését, a nemzetiségi kérdést szólaltatja meg”.⁷ A nemzetiségi problematika kizárólagosságát sugalmazták, ill. annak lát-szatát keltik azok az elemzések, amelyek — egyébként nem ok nélkül — a múlt század ötvenes éveinek nemzetiségi tárgyú művei és *A civilizátor* közti összefüggésre hívják fel a figyelmet.⁸ Ilyen nézőpontból közelítette meg Madách szatíráját az 1960-ban rendezett tanácskozás bevezető előadása is (Somogyi Sándor: Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában), amikor abban a nemesi liberalizmus történelem-szemléletét hangsúlyozza, s csak másodlagosnak, majdhogynem mellékesnek tünteti fel Bécs gyarmatosító törekvéseinek leleplezését. Az előadás szerint Madáchot „patriarchális nemzetségi felfogása nem gátolja meg ugyanis abban, hogy leleplezze Bécs törekvéseit és bemutassa: Stroom úr (Alexander Bach) csupán azért lázítja a szolgálkat — a nemzetiségeket és a magyarokat *egyaránt* (az előadó kieme-lése) István gazda, a magyarság szimbolikus megtestesítője ellen, hogy utóbb annál jobban kiszipolyozza — *mindannyiukat*”.⁹ A nemzetiségi probléma elsődlegessége érvényesült a fenti előadást követő vitában is, amely egyebek mellett a körül bonta-kozott ki, mennyiben haladó *A civilizátor* nemzetiség-szemlélete s hogy „kunszt” volt-e a szabadságharcos előzmények után ez az írói állásfoglalás az 50-es évek végén. Somogyi Sándor vitázáró szavai szinte kizárólagossá teszik *A civilizátor* nemzeti-ségi szempontú értelmezését, amikor Komlós Aladárral vitázva kijelenti, hogy „kunszt” volt megírni a művet, hiszen „10 évvel a megírás előtt Madách nővérét ro-

⁴ Törvényhatósági dolgok. M. I. Ö. M. II. 610—611.

⁵ Törvényhatósági dolgok. i. h.

⁶ M. I. Ö. M. II. 617.

⁷ A magyar irodalom története. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. IV. 343.

⁸ SÖTÉR ISTVÁN: Két esztendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfitől Adyig korszak terü-létén. It. 1953. 1—2. sz. 277.

⁹ Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában. MTA O. K. XVI. 1—4. sz. 1960. 126.

mán parasztok ölték meg s az erről közvetlenül írott versében, a *Mária testvéremben* kezét nyújt a nemzetiségeknek”.¹⁰

Az 1960-as nacionalizmus-vitán — nyilván az értelmezés egyoldalúságát ellensúlyozandó — Horváth Károly azt a meggyőződését juttatja kifejezésre, hogy *A civilizátor* „fő mondanivalója az idegen elnyomás elleni tiltakozás; az illúziós partiarchiális nemzetiségszemlélet csak a második vonalat jelenti a műben”.¹¹ Ezzel helyrebillenti az egyensúlyt és segítséget nyújt Madách komédiájának az író szándéka szerinti értelmezéséhez. Éspedig azért, mert így válik világossá, hogy az összbirodalmi törekvések elutasítása, — a Madách értelmezése szerinti „szabadság”, vagyis Magyarország függetlenségének megvédése — mint fő feladat csak akkor valósítható meg, ha a nemzetiségek az István vezette politikai nemzet tagjaiként küzdenek a közös haza szabadságáért. Így tehát a hangsúly az ország történelmi státuszának visszaállítására, a Magyarország és Bécs közötti kapcsolat rendezésére esik. A nemzetiségi kérdés pedig mint a magyar—osztrák viszony megromlásának egyik oka s egyben a rendezés feltétele van jelen a darabban. Vagyis dramaturgiai funkciója másodlagos, alárendelt. Ebben az összefüggésben a nemzetiségi probléma — István és a szolgák viszonya — másodlagos ugyan, hiszen a fő konfliktus: Stroom és István összeütközése áll az előtérben, de ily módon erősebb megvilágosítást kap — a komédiában játszott szerepek alapján — Madách nemzetiségpolitikai felfogása is. S így adhatunk választ arra a kérdésre is, miben rejlik az eszmei rokonság *A civilizátor* és Mocsáry Lajos *Nemzetiség* c. könyvének fejtegetései közt.¹²

A civilizátor tehát az összbirodalmi törekvések elleni írói tiltakozás megnyilvánulása az arisztophaneszi komédia modorában. Középponti alakja a címben funkciója szerint kiemelt Stroom, akinek tevékenysége a cselekmény menetében a komédia szerkezeti elemeinek arányai szerint és a helyzetek bemutatása alapján is mindvégig előtérben áll. Ő az, akinek megjelenése elindítja a cselekményt azzal, hogy hivatlan vendégül érkezik a patriarchális idill hangulatában vacsorázó István gazda házához. Az ő szavaiban és cselekedeteiben tárulnak fel az elnyomó hatalom szándékai, az író által elutasított tartományi (összbirodalmi) kormányzás jellemző vonásai: az országot papírtengerrel elárasztó bürokratizmus, a spekulatív áltudományoskodás, a magyar műveltség és gondolkodás megvetése, az ország javait kisajátító önkény, a gyarmati kizsákmányozást segítő „igazságszolgáltatás”, végül az ellenség taktikája, a nemzetiségek fellázítása.

Stroom szándékainak István áll az útjában. A komédia kettőjük konfliktusán bontakozik ki. István a „gazda”, a ház (az ország) ura, a birtokos nemes, aki kezdetől elutasítóan reagál Stroom eszméire, de mivel szolgálait ellene fordították, kénytelen tudomásul venni háza elfoglalását. Miután mindenéből kiforgatták s szolgálai is rájönnek Stroom álnokságára, fellázad s a betolakodókat háza népe segítségével elkergeti. A Bécs (Stroom) ellen folytatott harcban tehát őt illeti a kezdeményező, a vezető szerep, a civilizátori működés elsősorban az ő érdekeit sérti s az ő feladata annak véget vetni. Magatartásában, megnyilatkozásaiban az író felfogása tükröződik, az a nézet, hogy a liberális birtokos nemesség kezében van a hatalom s azt az ország népei helyett, azok nevében is gyakorolja. Erről árulkodik a Jano és István közt zajló párbeszéd is, amelyben a lelepleződött Stroom-ról esik szó: Jano: „Bolond, vagy gúnyol a vén kópé? Mi balgaságot mond?” István: Ne bánd Jano! Az az én dolgom, fogjad fegyvered!” De az író véleménye, politikai felfogása nyilvánul meg István egyezkedő hajlandóságában is, abban, hogy alkotmányos alapon, tehát az összbirodalmi célok

¹⁰ uo. 189.

¹¹ uo. 183.

¹² SÖTÉR ISTVÁN: Két esztendő...

kudarca után elfogadja Stroom javaslatát („Kössünk hát békét”) s ígéretet tesz az együttműködésre is: „gondunk lesz rá, hogy úgy ahogy megélj”. Az abszolutizmussal való megalkuvásban¹³ mégis igazságtalanság volna az író elmarasztalni, hiszen a békülékeny hajlam az abszolutizmus bukása (Stroom veresége) után jelentkezik István részéről. Másrészt pedig *A civilizátorban* Madách nemcsak azonosul Istvánnal, hanem bírálja is annak, s osztályának magatartását, amikor a nemzeti ellenállás gyengeségét gúnyolva bemutatja, miként bújik háza elfoglalása után Stroom utasítására a kutyaólbá.¹⁴

A két fő alak ellentétében tehát Madách az ország alkotmányát semmibe vevő, az egységes birodalom erőszakos megteremtését szolgáló politika ténykedését teszi nevetség tárgyává és utasítja el. Éspedig akkora indulattal, hogy annak kimondására nem volt elegendő a különben is évekig íróasztalban maradt komédia. Bőven jutott abból az 1861 májusában elmondott országgyűlési beszédre is, amelyben Madách *A felirat vagy határozat kérdéséről* fejtette ki véleményét. Itt a határozatot pártoló álláspontját indokolva az abszolutizmusról mint „tizenkét éven keresztül tapasztalt rothadásról” beszél és sokoldalúan cáfolja az elnyomó politika kettős szándékát: az összbirodalmi koncepciót („az osztrák dinasztia alatt konglomerált heterogén országokból egy homogén államot alkotni”) és a „vastag ignorancián” és „maliciózus ámitáson” alapuló civilizáló törekvéseket, lényegében tehát azt, amiről *A civilizátor* is szól. Hogy milyen mély és tartós élménye volt ez Madáchnak, mutatja az is, hogy a beszéd néhány fordulata visszaüt a komédiára vagy a téma megformálásához választott szatíra műfajára. (Stroom: „Eszmém dicső volt, büszke, nagyszerű, az egységes, erős monarchia; a beszédben: ...egy homogén államot alkotni... szép és nagy eszme volna...; „valóban e nagynak látszó eszme is nevetségessé vált éppen úgy, mint Don Quijote törekvése a lovagkor visszaállításában”. *A civilizátorban* Stroom bíraskodása, csúrés-csavarása, és a beszédben olvasható szavak Bach-ról: „midőn Bach a democratico-absolut kormányforma feltalálója, Rückblick-jében civilizátori eredményeit találta a világ elé, az ...szemtelen elcsavarása volt a tényeknek... „így ő azon kakas nevetséges szerepét játssza, mely kukorékolásának tulajdonítaná a hajnal hasadtát”. *A civilizátorban* Stroom kutyafigaton érkezik; a beszédben: „a Bach és Schmerling rendszer... ugyanazon kutya, csak más nyakravalóval”).¹⁵

A két főszereplő mellett Jano, Uros és társaik epizódfigurák, akiknek azonban a cselekmény bonyolításában jelentős szerepük van. Hiszen az ígéretektől elcsábítva a civilizátor parancsainak engedelmeskednek és annak esélyeit növelik. Amikor pedig rájönnek, hogy rossz lóra tettek, visszatérve István hűségére őt segítik győzelemre.

Ha nélkülözhetetlen is közreműködésük Stroom legyőzésében, a beolvasztó és civilizátori szándékok megghiúsítása elsősorban és legfőképpen mégis István ügye. A szolgák csak átmenetileg csapódnak Stroom mellé, érdekeik szerinti természetes helyük — mint ezt Madách műve mutatja — István oldalán van kijelölve. A szereplők ilyen elrendezése, István alakjának a középpontba állítása híven tükrözi Madách felfogását. A birtokos nemességet jelképező István gazda a vele kapcsolatban levő szereplőkkel ugyanis kétféle, éspedig elvileg eltérő viszonyban áll. Főllépése Stroommal szemben nemzeti-függetlenségi célzatú, ha úgy tetszik, közjogi probléma. Személyében az ország ura, a vezető politikai erő védi az alkotmányt és a függetlenséget. Stroom és István ellentéte: nemzet harca nemzet ellen. István és a „cselédék” kapcsolata azonban már nem nemzetek közötti viszony, — hiszen a liberalizmus megtagadta a nemzeti jogokat a hazai népektől, — hanem benne a társadalmi, az osztály-

¹³ TÓTH EDE: Mocsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdésről az abszolutizmus válságának éveiben. Filológiai Közöny, 1962. 142.

¹⁴ HORVÁTH KÁROLY: Madách Imre II. ItK. 1958. 497.

jelleg a meghatározó. Erre hívja fel a figyelmet Horváth Károly megállapítása is, amely szerint „István gazda voltaképpen a magyar vezető osztály, a középbirtokos nemesség, a cselédek pedig a nemzetiségi és a magyar parasztok képviselői.”¹⁶ A komédia szövegének figyelmes olvasása arról győző meg, hogy István a közte és cselédei közötti viszonyt következetesen ilyen értelemben fogja fel, szemléltetve egyúttal az író álláspontját a nemzetiségi kérdésben.

A darab nyitóképében ábrázolt patriarchalis idillt — mint tudjuk — Stroom megjelenése zavarja meg. Érdeklődésére István bemutatja a ház lakóit: „Ezek cselédeim, munkálnak velem A haza javára és én díjazom, Amint mindenki érdemelni tud. Az tót, ez rác, amaz oláh, olasz, a lányka német, én magyar vagyok.” Az első pillanatban úgy tűnik, hogy István a „tót, rác” stb. megjelöléssel nemzeti mivoltukban tesz különbséget háza népe közt. De hogy erről szó sincs, a Stroom kérdésére adott válasz bizonyítja. A német látogató kérdése a bécsi politika fondorlatainak megfelelően — „S e sok derek nemzet megtűri-e, Hogy a magyar parancsol mindnyájoknak” —, s erre István válasza: „Nem a magyar, de a gazda parancsol”. István felfogása szerint tehát a magyar és az országban lakó román, szerb stb. nem mint nemzetek viszonyulnak egymáshoz, kapcsolatukat, egymásra vonatkoztatott helyzetüket nem nemzeti létük határozza meg, hanem az a történelmi jog, amely a magyar nemességet az ország urává, kizárólagos gazdájává teszi. István vitatkozni sem hajlandó arról, miért nem tekinti nemzeteknek a többieket és Stroom ismételt megjegyzésére, hogy „minden nemzet egyenlően van jogosítva élni”, megint csak a ház uraként, az ország birtokosaként válaszol: „hisz tőlem élhet, hogyha otthon él, De házamban csak én parancsolok”, vagy másutt: „ki itt az úr kívülem?” S az egyedüli tulajdonos, a gazda szerepében fenyegeti meg az ellenfélhez pártolt szolgákat: „Hálátlanok, — Nem voltam-é mindég igaz apátok... házamból mind kihánylak”.

De ha István (és Madách) nem tekinti nemzeteknek a ház (és az ország) nem magyar lakóit, akkor miként kell értelmezni a bemutatásnál elhangzó „tót, rác” stb. szavakat és mit jelent a Stroom lelepleződése után beállott fordulat — illetve a visszatért egyetértés — a lakók közt, amelynek a lényegét Jano szavai fejezik ki: „Uhor som és az is leszek, amíg élek”.

Madách — mint Eötvös is — kétféle nemzetiséget különböztet meg: a nyelvi (faji) és a politikai nemzetiséget. Ez a distinkció *A civilizátorban* is megnyilvánul. István a nyelvi nemzetiség szerint sorolja fel cselédeit és elvárja tőlük, hogy a politikai nemzetiség szellemében ismerjék el őt uruknak s vele együtt, az ő irányításával munkálkodjanak a haza javára. Erre utalnak István szavai: „...munkálnak velem a haza javára és én díjazom, amint mindenki érdemelni tud.” S erre utal Jano kijelentése és a többi cseléd újból való felsorakozása István mögött. Megváltozott magatartásukkal kinyilvánítják, hogy lemondanak a külön nemzeti követelésekről — hiszen Bécs (Stroom) becsapta őket — s visszatérnek a politikai magyar nemzet keretei közé. Tehát nemcsak az ország függetlensége, István és háza népének közös boldogulása is a magyar vezetésű összefogással biztosítható. Ezt az egymásra találást fogalmazza meg a drámai cselekmény zárógondolataként, tanulságaként Madách az utolsó sorokban, amikor István szavaira: „egy szakadatlan pánt, az egyetértés, mely most összefűz. Nem úgy barátim?”, — a cselédek így válaszolnak: „Óh igen, örökre. Mi benned élünk és te meg erős bennünk vagy”.

A civilizátor végső eszmei kicsengése mintegy nyomaték kedvéért ismét felhangzik 1861 márciusában, de most már nem az író, hanem a politikus Madách megfogalmazásában, amikor köszönetet mond választóinak az előlegezett bizalomért. Sza-

¹⁵ M. I. Ö. M. II. 687.

¹⁶ HORVÁTH KÁROLY i. m. 497.

vainak jelentőségét az is kiemeli, hogy a 30 ezer választó közt külön is szólt a szlovák nemzetiségűekhez. „És most még önökhöz fordulok, tótajkú választóim, kétszeres köszönetet mondva irántam tanúsított bizalmokért, mert azzal nemcsak személyemet tisztelték meg, de tanúbizonyságát adták annak is, hogy felfogták azon nagy fontosságú igazságot, mely ügyünket egyedül vezetheti győzelemre, hogy a magyarországi bármi ajkú, bármi vallású népek érdeke csak egy, hogy midőn a magyar saját szabadságát védi, azzal a tót testvére szabadságáért is vív, ...Hogy jó és balszerencse között együtt örülni vagy együtt szenvedni vagyunk hivatva.”¹⁷

Sőtér István hívta fel a figyelmet arra, hogy Mocsáry Lajos *Nemzetiség* c. könyvében olvasható fejtegetései és *A civilizátor* nemzetiségi felfogása közt bizonyos eszmei rokonság van,¹⁸ s ez megnyilvánul abban is, hogy Madách is — mint Mocsáry — „az összbiriodalmi gondolatlan kapcsolatban veti fel a nemzetiségi kérdést és ez utóbbinak helyes, kedvező megoldásában látja az összbiriodalmi törekvések megsemmisítésének legbiztosabb útját”. Sőtér István „bizonyos eszmei rokonságról” beszél s arról, hogy Madách Mocsáryval „csaknem azonos módon” ítél egyik-másik kérdésben. Egyenlőségelet tenni kettőjük nemzetiségi felfogása közé természetesen nem lehet, hiszen alapvető, elvi különbség van a kétféle megközelítés között. Madách gondolkodása — mint Sőtér tanulmányával vitatkozva, azt Madách javára kissé részrehajlónak érezve Tóth Ede megállapította¹⁹ — Eötvöshöz áll közel, sőt az 1861-i országgyűlésen a nemzetiségi kérdésben egyenesen azonos véleményre jut Eötvössel. Hogy mégis jogos beszélni Mocsáry 1858-ban megjelent *Nemzetiség* c. könyvének *A civilizátorra* tett bizonyos eszmei hatásáról, azt az alábbiakkal támszthatjuk alá.

Talán a leginkább nyilvánvaló Mocsáry és Madách művének az a közös gondolata, mely szerint megérett az idő arra, hogy levonjuk a közelmúlt eseményeiből a tanulságokat és testvéri összefogásban munkálkodjunk a közös haza javára. Ezt a felismerést hirdeti *A civilizátor* s ez a gondolat fogalmazódik meg a *Nemzetiség* lapjain is: „jobb nekünk barátságban élni egymással. Sokkal jobban fogunk mindkét részen boldogulni, ha vállvetve és karöltve közösen munkálkodunk közös jólétünkön.”²⁰ Eszmei rokonságra bukkanunk akkor is, ha a bécsi udvarnak a hazai mozgalmakban játszott szerepéről vallatjuk a két szerzőt. Madách komédiájának ezt a gondolatát így fogalmazhatnánk meg: Stroom a nemzeti egyenjogúság ígéretével lázítja fel a cselédeket, hogy célját: mindnyájuk feletti uralmát elérje. De lelepleződik és a szolgák faképnél hagyják. Mocsáry — a nemzetiségi érzésről szólva — a következőket mondja: „Gonosz és piszkos lelkű bérencek... felhasználhatják izgatási szerül (t. i. a nemzetiségi érzést) s a fanatizált tömeggel tehetnek mozgást, bajt, kárt eleget. De az ily mozgalom tartós nem lehet, mert állandóságra csak az tarthat számot, mi a szívek mélyében gyökerezik, de ha a mesterséges fanatizmus elgőzölög, lehull a hályog a szemekről s ekkor lehull az álarc is a hitvány bérencek arcáról.”²¹

A Bécs által felbérelt bajkeverőket azonos módon szemlélik, a nemzetiségi mozgalmak egyéb okainak a megítélésében azonban lényeges a különbség kettőjük között. Madáchnál egyedül Stroom az, aki hamis jelszavaival István ellen fordítja a cselédeket. Nála a hazai népek törekvéseit kívülről kezdeményezik, mesterségesen szítják, hogy ezáltal megfélemezték a magyar politikai erőket. Az országon belül az uralkodó nemesség és a népek kapcsolatában Madách szerint nincs ok az elégedetlenségre, hiszen ami Stroom-nak legelőször szemébe tűnik, az maga a patriarchális

¹⁷ M. I. Ö. M. II. 686.

¹⁸ SÓTÉR ISTVÁN: Két esztendő...

¹⁹ TÓTH EDE: Mocsáry, Eötvös, Madách...

²⁰ MOCÁRY LAJOS: *Nemzetiség*. Pest 1858. Kiadja Ráth Mór 189.

²¹ MOCÁRY I. m. 97.

idill István gazda udvarában. Ezért háborodik fel István a cselédek árulásán: „Há-látlanok, nem voltam-é mindég igaz apátok”. Szazok — miután a bajkeverő leleple-ződik — maguk is rájönnek, hogy gazdájuknál nem volt rossz dolguk. (Mitrul: „Maradtunk volna bár a réginel, Sajnálni kezdem régi uramat”. Már az első jele-netben is: „Éljen jó urunk!”) Nemcsak Madách vélekedik így, hozzá hasonlóan az országba küldött agitátorok, az emisszáriusok bűjtogató tevékenységében látja a nemzetiségi mozgalmak egyedüli okát Jókai, Vajda, Jósika is.

Madách és a többiek véleményével ellentétben Mocsáry Lajos — bár a béren-cekről nem feledkezik meg ő sem —, fontosabbnak tartja a belső okokat, legfőképpen „a magyar nemzetiség mellett való buzgalmat”, a nyelvi harcokat kiváltó országgyű-lési határozatokat, amelyek szükségesek voltak ugyan, de végrehajtásuk, főként az annak során elkövetett túlzások, a megindult magyarosítás természetes visszahatás-ként váltotta ki a hazai népek nemzeti törekvéseit. Addig nyugalom volt, „míg a nem-zetiségi harc nálunk fel nem támadott. Most már állásunk megnehezült, — mondja Mocsáry — ami főképpen onnan eredt, mivel szükséges volt felidézni a magyar nem-zetiség mellett való buzgalmat, más úton nem tudott volna hazánk kikelni hosszas, haldoklással határos szendergéséből”.²² Ebből a felfogásból következik, hogy e moz-galmak iránt megértést tanúsít s nem minősíti azokat — mint Madáchék — ellen-ségesnek, hazaellenesnek. Ezért mondja: „...a haza jó szemmel nézhet minden nem-zetiségi mozgalmat, ha az kellő határai közt mozog,” mert abban életerő, közszellem, áldozatkészség nyilvánul meg.

Ha az ellenségeskedés okainak felismerésében nem egyező Madách és Mocsáry gondolkodása, az elkövetett hibákért való felelősséget is különböző módon ítélik meg. *A civilizátor*ban István a bölcs, hibátlan gazda, apai szeretettel vezeti és jutal-mazza cselédeit. A cselédek árulására nem szolgáltat okot, hiszen „a régi megszentelt házirend” szellemében gyakorolja a senki által nem vitatott elsőségét. Hibát csak a cselédek követnek el, amikor az idegenre hallgatva elpártolnak jó uruktól. Éppen ezért Stroom lelepleződése után lelkiismeretfurdalásuk van, megbánást éreznek, ön-magukat okolják a történekeért (Uros: „hogy félheténk egymástól?”) és István bocsá-natáért könyörögnek, hogy visszafogadja őket szolgálatába (Jano: „Megbántuk amit véténk ellened, oh jaj, bocsásd meg és fogadj kegyedbe”); sőt — mint korábban erről már szó volt — hitet is tesznek a politikai magyar nemzet mellett (Uhor som).

Ezzel szemben Mocsáry — nagyobb valóságérzékről, realpolitikusi szemléletről téve tanúságot — magyar oldalon is lát okot az önkritikára, midőn részletesen elem-zi azokat a hibás intézkedéseket és magyarosítási törekvéseket, amelyek joggal kelt-hettek elkeseredést a hazai népek körében. Csak ezek számbavétele, a forrófejű poli-tika túlzásainak elítélése után szólítja fel a nemzetiségeket saját tetteik mérlegelésére. Ebben az eljárásban az a politikai bölcsesség jut kifejezésre, hogy a tartós barátság, a megbékélés feltétele a hibák mindkét oldalon való beismerése.

Tanulságos egybevetni Madách és Mocsáry felfogását a magyarság vezető sze-repéről és a többi hazai néphez való kapcsolatáról. *A civilizátor*ban láttuk, hogy Ist-ván kizárólagos tulajdonosnak, olyan gazdának tekinti magát, akinek birtokosi jogait, vezetői hatalmát senki nem vonhatja kétségbe. Mocsáry ebben Madáchcsal azonos véleményen van. Más szavakkal, de ő is a történelmi jogra hivatkozik, azokra az ér-demekre, amelyeket a magyarság a századok folyamán szerzett az ország vezetése és megvédése terén. *A civilizátor* tétele: „a gazda parancsol”, nála így hangzik: „A firma a mienk. A magyar nép viselte gondját mindazon más népfajoknak, melyek hazája

²² MOCSÁRY i. m. 66.

területén laktak; az ő neve alatt, az ő szellemében, az ő felelőssége mellett ment itt minden mindenkoron”.²³

Madách is, Mocsáry is a magyar hegemonia híve. *A civilizátor* ismeretében ezt nem kell különösebben bizonygatni, elég, ha István gazda vezetői ténykedésére és n ylatkozataira gondolunk az összbirodalmi törekvések elutasítása körül és a cselédekhez való kapcsolatában: Mocsáry a magyarság vezető szerepét nemcsak — mint előbb láthattuk — a történelmi múlt tényeivel támasztja alá, hanem gyakorlati meggondolásból, az államvezetés praktikus szempontjai alapján is indokolja. Amikor arról beszél, hogy vannak homogén nemzetiségű és vegyes lakosságú államok, egyebek mellett erre a következtetésre jut: „Hol két vagy több nemzet él együtt, és köztük akár egyenként, akár mindnyájukat összevéve s így ellenükben az egyiknek természetes és minden tekintetben való felsőbbisége van, ott ez legyen az irányadó s vezető, s a többinek meg kell alárendelt állapotában nyugodnia, különben örökös sikertelen küzdelem mellett maga fog szenvedni, amennyiben zsibbatszhatja a hon jólétének és saját emberi jólétének kifejlődését. Ez esetben van Magyarország”.²⁴

A civilizátor csak közvetett módon érinti a területi integritás kérdését — a cselédek visszatérése István oldalára, az együttmaradás, a borral megpecsételt „második szerződés” mint a közös boldogulás feltétele —, de így is érdemes felfigyelnünk a szemléleti egyezésre. Mocsáry szerint is az ország feldarabolását segíthetik elő a túlhajtott nemzetiségi mozgalmak: „nálunk a hazafiúság a centripeta, a nemzetiség a centrifuga erő”, az előbbi minden eszközzel erősíteni kell stb.²⁵

A civilizátor Jano-ja, mikor rájön, hogy becsapták s felkiált, hogy „uhor som és az is leszek, míg élek”, Madách óhaját fejezi ki. Azt a kívánságot, hogy a hazai népek mondjanak le külön nemzetként való elismertetésükről és nyugodjanak bele a politikai magyar nemzethez való tartozásukba. A politikai magyar nemzet fogalom Mocsáry könyvében is feltűnik. Ebben az értelemben írja a hazai szlávokról, hogy „nincs más rendeltetés szláv honosinkra nézve, mint Magyarország és szélesebb értelemben vett magyar nemzet maradniok.”²⁶ Az egyezés azonban csak részleges. A „szélesebb értelemben” vétel körülbelül a fent említett magyar hegemoniát, annak elfogadását s a történelmi határok tiszteletben tartását jelenti, azt, hogy Mocsáry szerint a hazafiság és nemzetiség viszonyában az utóbbi rendelje alá magát az előbbinek. Ehhez az értelmezéshez nem tapad a teljes beolvasztásnak, a nemzetiségek elmagyarosításának a képzele. Hogy a politikai nemzeten mit értett Mocsáry, az kiderül egy jóval későbbi megjegyzéséből, mely szerint „mivel a mi területünkön is él egy millió szerb, tehát mint „politikai nemzet” (1868) egy huszadrészben magunk is szerbek vagyunk”.²⁷

Alapvető különbség Madách (Jókai, Eötvös és mások) felfogásával szemben az, hogy Mocsáry elismeri az országban lakó népek nemzet-voltát. 1858-ban a *Nemzetiség* c. munkájában írja: „Létezik magyar nemzet, t. i. összessége azon embereknek, kik közös magyar eredetűek, magyarul beszélnek s egymás iránt családi érzelmekkel viseltetnek. Így létezik Magyarhon területén tót, szerb, horvát, oláh nemzet is.”²⁸ És itt nem mond ellent a magyar vezetőszerepről tett — az előzőekben idézett — nyilatkozatának, sőt azzal összhangban úgy vélekedik, hogy „azért mert valamely nemzetnek le kell mondania a felsőségről s irányadó szerepről, azért megmaradhat külön

²³ MOCSÁRY i. m. 11.

²⁴ MOCSÁRY i. m. 53.

²⁵ MOCSÁRY i. m. 64.

²⁶ MOCSÁRY i. m. 201.

²⁷ KEMÉNY G. GÁBOR: Mocsáry Lajos a népek barátságáért. Politikai könyvkiadó. Bukarest, 1972. 250.

²⁸ MOCSÁRY LAJOS: Nemzetiség 42.

nemzetül, megtarthatja nyelvét, nemzeti jellemét, nemzeti szokásait". (Mocsáry kiemelése).²⁹

E néhány gondolati elem párhuzamba állítása bizonyára elegendő annak alátámasztására, hogy van bizonyos eszmei rokonság *A civilizátor* és Mocsáry könyve között. Azt persze ma már nehéz volna eldönteni, hogy valóban közvetlen hatásról van-e szó, vagy csak arról, hogy egyazon osztály — a liberálás nemesség — két tagjának gondolkodása bizonyos pontokon szükségképpen találkozik. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy ami kettőjük nézeteiben közös — a magyar vezető szerep, a területi integritás, a megbékélés vágya, a nemzetiségi izgatók elítélése — az a kor magyar gondolkodóinál, íróinál és politikusoknál egyaránt megtalálható. Ami miatt viszont Mocsáry magasan kiemelkedik kortársai és így Madách fölött is, az az ország népeinek nemzetekként való elismerése s ebből következő demokratikus nemzetiségpolitikai koncepciója. Joggal írja róla Kemény G. Gábor, hogy „Mocsáry időrendben az első magyar szakíró, aki a nemzetiségfogalom vizsgálatában már ekkor — 1856-ban — elérkezik a magyarországi nemzetek létének elismeréséhez.”³⁰

Már idézett Madách-tanulmányában Horváth Károly *A civilizátort* hozza fel példának arra, hogy „Madách kora az utolsó időszak, amikor lehetett még valaki a nemesi liberalizmus értelmében hazafi és haladó ember egyszerre.”³¹ Valóban Madách e műve a szatíra eszközeivel hatásosan teszi nevetségessé és utasítja el az össz-birodalmi politikát és kel védelmére az alkotmányos jogoknak. Megírása idején a legfontosabb nemzeti ügyet támogatta, ezért a benne kinyilvánított hazafiság vitathatatlan. A nemzeti függetlenség és a nemzetiségi kérdés ügyének egybekapcsolása ugyancsak a felelős hazafi gondolkodására vall. Ami azonban az utóbbi (a nemzetiségi kérdés) megoldását illeti, Komlós Aladárral kell egyetértőnünk, aki úgy vélekedik, hogy *A civilizátor* a nemzetiségi kérdéstről „csak többé-kevésbé demokratikusan” beszél.³² Maga Horváth Károly is utal arra, hogy „a Bach-korszak e kitűnő szatírája voltaképpen egy meghaladott, lényegében feudális színezetű állapotot idealizál”. Ha pedig a gazda-cseléd viszonyt nemcsak feudális tagolódásként fogjuk fel, hanem — az író szándéka szerint — a hegemon magyarság és az általa vezetett hazai népek olyan kapcsolataként, amely megköveteli, hogy e népek mondjanak le nemzeti törekvéseikről s minél előbb váljanak jó magyarokká, a mű ellentmondásossága, demokratizmusának korlátai még inkább előtűnnek.

Ahhoz, hogy egy írói alkotás — mint *A civilizátor* — csúffá tegye az elnyomó hatalmat — még a solferinói vereség figyelembe vétele mellett is bátorság kellett. Ilyen értelemben „kunszt volt” megírni a szatirikus komédiát. De a benne meghirdetett nemzetiségi program sem akkor, sem később nem követelt különösebb bátorságot. Hiszen nem haladta meg a nemesi liberalizmus elgondolásait, elért abban az elvi keretben, amelyet Madách 1861-es országgyűlési tervezett felszólalása körvonalozott s amely végülis meghatározta az 1868-as nemzetiségi törvényt is.

Madách az 1861-es nemzetiségi bizottságba „nem szakemberként” került ugyan, mégis a tárgyban készített, de az országgyűlés feloszlata miatt elő nem adott beszéde méltán érdemelte ki Eötvös teljes elismerését. Erről Madách egyik leveléből értesülünk: „A nemzetiségi ügyben készítettem egy beszédet, de az események gátoltak azt az országgyűlésen elmondhatni. Közöltem azt Eötvössel, s ő oly kitűnőnek találta, hogy mint mondá, e tárgyban jobbat készíteni nem lehet”.³³ Az elismerés

²⁹ MOCÁRY I. m. 53.

³⁰ KEMÉNY G. GÁBOR: Mocsáry Lajos... 67.

³¹ HORVÁTH K. I. m. 496.

³² Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában. MTA, O. K. XVI. 1—4. 1960. 159.

³³ Madách Imre levele Nagy Ivánhoz. 1861. nov. 2. M. I. Ö. M. II. 929.

nemcsak a beszéd retorikai erényeinek, a megformálás színvonalának szólt, hanem leginkább és mindenk előtt a benne képviselt elveknek, az Eötvösével azonos felfogásnak. A nemzetiségi kérdésben vallott nézetek azonossága miatt tartotta Madách is Eötvöst „a legcompetensebb bíró”-nak, „kinek egy helyeslő észrevétele is már méltó büszkeséget költhetne bennem”, mint Pompérynek írja.³⁴ A kéziratot ő maga adta át neki még az országgyűlés végén, Eötvös pedig, miután átolvasta s azaz egyetértett, közlés céljából Pompérynek, a *Magyarország* c. lap szerkesztőjének továbbította. A szerkesztő szándéka az volt, hogy a szerző részére 300 különnyomatot készíttet a beszéd szövegéből.³⁵ Nemcsak Eötvös, Madách is jelentős politikai állásfoglalásnak érezte a beszéd-tervben foglaltakat. Ez derül ki 1861. nov. 2-án írott leveléből, amelyben a szerkesztőtől azt kéri, hogy „jobb papíron”, „csinosabb kiállításban” hozzák ki beszédét és a neki szánt 300 különnyomat helyett nyomassanak 500 példányt, s azt kereskedelmi forgalomban terjesszék.³⁶ Sőt a német nyelvű közlést vagy kiadást is megpendíti, erre azonban nem kerül sor. Az országgyűlés berekesztését követő politikai helyzetben a magyar szöveg is megcsonkítva jelent meg, a kéziratot „szerkesztői herélő kés dulakodott” mint Bérczy Károly tudósítja Madáchot 1861. nov. 18.-i levelében.³⁷

Madách művészi látásmódja és politikai felfogása között teljes az összhang. *A civilizátor* az irodalom törvényei szerint ábrázolja az író nézeteit s ugyanezeket a szónoklat és a publicisztika nyelvén már közvetlen megfogalmazásban olvashatjuk képviselői megnyilatkozásainak szövegében. A nemzetiségek ügyében készített fel szólalásnak is a legfontosabb tételei: a politikai magyar nemzet elve, a történeti jogon alapuló magyar hegemonia, és az ország területi integritása. Ezek határozzák meg a beszédben vázolt nemzetiségpolitikai koncepció egyes elemeit. Eszerint mivel az ország népei valamennyien beletartoznak a politikai magyar nemzet kötelékébe, külön nemzeti jogokat a maguk részére nem követelhetnek, nyelvi és kulturális igényeiket — mint az állam egyenjogú polgárai — az egyéni szabadság keretei között elégíthetik ki. Nincs joguk — mondja Madách — területi autonómiára sem, mert az veszélyeztetné a történelmi határokat, az ország integritását.

Horváth Károly Madách-tanulmánya két ellentmondásra is figyelmeztet az országgyűlési beszédtervezetben.³⁸ Kifogásolja, hogy a szerző a nemzetiséget „korunk feltűnt eszméi közé sorolja, de a múltak alapján választja ketté a politikai és nyelvi nemzetiséget.” A másik, ugyancsak jogos észrevétele, hogy „az egész írás a szabadság világfejlődési fogalmából indul ki s a történelmi *hagyományok* alapján érvel.” (H. K. aláhúzása). S kritikai észrevételéhez hozzáfűzi: „Íme itt kiütözik már egészen világosan ennek a liberalizmusnak később oly súlyos következményekre vezető gyengesége.”

Ha vizsgáljuk e gyengeség mibenlétét, arra a felismerésre jutunk, hogy itt egy sajátos szemléletmódról, hatalmi és osztályérdekek által sugalmazott hibás logika érvényesüléséről van szó, amelynek célja a magyar liberális nemesség hadállásainak megvédése, vezető szerepének biztosítása. Madách beszédének tengelyében — Eötvös-sel egyetértésben — az egyetemes *szabadságesszme* áll, az ő felfogása szerint a világtörténet előrehaladó mozgását, a fejlődés tendenciáit kifejező erő, „az egyetlen eszme, mely bár oly régi, mint a világ, mégis oly ifjú, mint a tavasz”. A gondolatmenet ilyen indítása nemcsak forradalmi jelleget előlegez a mondanivalónak, hanem

³⁴ Madách levele Pompérynek 1861. nov. 2. M. I. Ö. M. II. 942.

³⁵ Bérczy Károly levele Madáchhoz 1861. okt. 29. M. I. Ö. M. II. 1025.

³⁶ Madách levele Pompéryez 1861. nov. 2. M. I. Ö. M. II. 1025.

³⁷ Bérczy Károly levele Madáchhoz. 1861. nov. 18. M. I. Ö. M. II. 1027.

³⁸ HORVÁTH KÁROLY: i. m. 496—97.

egy általános érvényű, parciális érdekek fölötti objektív igazság látszatát is kelti. Ehhez mint alaptételhez kapcsolódik a másik gondolati elem: egy-egy történelmi kor feltűnt eszméjének értéke, haladó vagy visszahúzó volta attól függ, segíti-e a szabadságeszme érvényesülését vagy gátolja azt. A gondolatsor következő mozzanata: a jelen kor feltűnt eszméje a nemzetiségi eszme, mely a hazai mozgalmakat is áthatja. Ez után jön a következtetés: a nemzetiségi kérdés megoldása tehát akkor áll összhangban a fejlődéssel, ha az a szabadságeszmének alárendelten, „a szabadság érdekében” történik.

Madách érvelését formai szempontból nem lehet támadni. Az is cáfolhatatlan, hogy a magyarság és a többi hazai népek kapcsolatát a szabadság szellemében kell rendezni és nincs jogosultsága semmiféle olyan korlátozásnak, megkülönböztetésnek, amely a legalptvetőbb emberi joggal, a szabadsággal ellenkezik.

De mit ért Madách szabadságon? Mi a tartalma az ő gondolkodásában ennek a francia forradalom által divatba hozott jelszónak?

Az 1861. évi országgyűlési választások idején röpiratban válaszolt a ismertette meg választóival politikai álláspontját. Ebben a hármas francia jelszót tűzi zászlajára s meg is magyarázza, hogyan értelmezi e jelszavakat. Egyebek közt ezt mondja: „A szabadság alatt értem hazám minden beolvasztástól megóvott integritását, saját ügyei s különösen legnagyobb két kincse: a nép vére és pénze fölötti rendelkezhetőségének minden idegen befolyástól való megőrzését, nyolcszázados alkotmányos küzdelmeinek virágát, a személyes felelősségre fektetett kormányt megyei municipiummal és sajtószabadsággal, ezen két legerősebb gyámolával egyetemben”.³⁹

Ebből kiderül, hogy a szabadság Madách számára nem az emberiség általános vágyait, törekvéseit kifejező szó, mint ahogy *A nemzetiségek ügyében* c. beszédtervezet feltünteteti. Nem társadalmi jelentésű fogalom, érvényességi köre időben és térben erősen korlátozott, hiszen a XIX. századközépi Magyarország alkotmányos jogainak s területi egységének biztosítását jelenti. Tehát nemzeti-függetlenségi, azon belül pedig birtokos nemesi osztályérdekek kifejezője. Ezt az értelmezést azonban az országgyűlési beszédtervezet elleplezi, s így alkalmas arra, hogy olvasóját megtévevssze. Hiszen a magyar nemzeti-nemesi érdekeket a szabadság jelszó leple alatt egyetemes fogalomná tágítja, általános, törvénynek tüntetve fel, ami osztályérdek. Ezzel összefüggésben haladónak minősíti, ami ezt az érdeket támogatja s haladásellenesnek tart mindent, ami ezzel szembenáll. A nemzetiségek tehát, amikor nem mondanak le egyenjogúságuk követeléséről s elutasítják a nemzeti-nemesi érdekek — a „szabadság” — feltétel nélküli támogatását, Madách felfogása szerint akadályozzák a haladást.

A másik fogalom, — amely Madách és a hazai liberális gondolkodók eszmerendszerében kiemelkedő fontosságú — a *politikai nemzetiség*. Ez is — mint a *szabadság* — egyetemes érvényű fogalomként jelenik meg Madách fejtegetéseiben: „A politikai nemzetiségnek nemes, mert a szabadsággal karöltve járó szerepe oly régi, mint az emberiség története”. Jelentése pedig az államalkotás igénye, vagy inkább a képesség egy önálló államszervezet megteremtésére, amelyet a benne élők (valójában azok uralkodó osztályai) érzékazonossága hozott létre és tart fenn függetlenül nyelvi, faji hovatartozásuktól.

Ez az általános igazságnak szánt tétel megintcsak a hazai hatalmi érdekek álcázására való. Mert politikai nemzetiségről beszélni hazai viszonylatban — mint Madách okfejtéséből kiderül — azért kell, hogy a soknemzetiségű országban a magyarság — a magyar nemesi osztályok — szerepét kiemeljék, a honfoglaló és államszervező érdemek, a történelmi jog alapján a magyar hegemoniát alátámasszák. Így egy ezer éves magyar „politikai nemzetiséget” állíthattak szembe a hazai népeket

³⁹ M. I. Ö. M. II. 683.

nyugtalanító jelenkori „feltűnt” eszmével, a „faji nemzetiséggel”, melyet Madách is, Eötvös is a középkori vallási türelmetlenséghez hasonlítva múltó divatnak minősített. Ezáltal a magyar uralkodó osztályok érdekei szerint létrejön a fogalmak hierarchiája: a politikai nemzetiség, amely a legmagasabb államérdek szintjén fejezi ki a magyar — a liberális nemesi — hatalmat és a faji nemzetiség, amely csak az egyéni szabadság keretében tarthat számot az állampolgárok nyelvi és kulturális igényeinek kielégítésére.

A politikai nemzetiség és a faji nemzetiség szembeállításával sikerült megfogalmazni egy olyan ideológiát, amely az akkor már több nemzet lakta államban legalább is átmenetileg hatásosan igazolni látszott a magyar liberális nemesség hatalmi pozícióit. S ugyancsak átmenetileg sikerült jelentéktelenné minősíteni a hazai más ajkú népek jogos igényeit, a nemzetiségi mozgalmakat. Ezt teszi Madách is, amikor tetszetős érvekkel indokolja a kétféle nemzetiség közti különbséget: „A nemzetiség kétféle fogalmat fejez ki: Történeti fejlődésen alapuló politikai nemzetiséget vagy külön faji származást s külön nyelvűséget. Első értelemben hasonló az a kokárdához, melyet a nyilvános élet közpiacán hordozunk, hogy lássa mindenki, mi táborba tartozunk. Ez értelemben a nemzetiség közjogi fogalom, s rendezése, kielégítése a politika és diplomácia körébe tartozó. A második értelemben oly otthonos öltöny, melyben a családi béke gyönyöreit élvezzük, oly személyes, hogy úgy mondjam, lelki magánjog, mint a művelődés, mint a vallás gyakorolhatásának joga, miket az államnak vezetni s rendezni akarni nemcsak nem kell, sőt nem is szabad, csak védeni kötelessége minden kül-erőszaktól”.⁴⁰

Mindez olyan időben fogalmazódik meg, amikor a modern polgári nemzettudat kialakulása folytán történelmileg nem a politikai szerveződés és a nyelvi nemzetiség különválasztása, hanem ellenkezőleg: összekapcsolásuk az időszerű, mint ahogyan a nagy nemzetállamok létrejötte, a német és olasz egység kialakulása bizonyítja.

Madách beszédtervezetében nincs szó arról, hogy az ország népeinek milyen a helyzete a politikai nemzetiség keretében, nem történik említés arról sem, amit *A civilizátorban* olvasható „uhor som” jelez. De nagy hangsúllyal szól arról, hogy míg más országok hódító urai „elolvaszták az idegen nemzetiségeket”, addig „a magyar nagylelkű önbizalommal sértetlen hagyott minden meghódított népfajt”. Nem beszél a magyar nyelv terjesztését célzó intézkedésekről, sőt büszkén említi, hogy az ország „nyolc százados törvénygyűjteményében nem található egy is, mely bármi idegen nemzetiség ellen, de igen számos, mely azoknak védelmére van irányozva.” Holott a valóság az, amit Mocsáry adatszerűen bizonyít, mikor számba veszi a nyelvi törvényeket s kimutatja, hogy a magyar nyelv 1830-tól kezdve „kényszerítőleg hozatik be fokenként a közügyek minden ágába. Sőt a magyar nyelv terjesztése a többi élő nyelvek rovására újabban célba vétetik.” Ebben a folyamatban az előrehaladás olyan ütemű, hogy Mocsáry szerint „ez valóságos és pedig nem aritmetikai, hanem geometriai progresszió”.⁴¹

A beszédtervezet nem tárgyalja a hazai népek sorsának várható alakulását, de a magánélet körébe utalt faji (nyelvi) nemzetiség jövője kikövetkeztethető a kétféle nemzetiséget szemléltető történelmi példák alapján. Ezekből ugyanis azt a tanulságot vonja le — egyebek közt — hogy „a népek politikai nemzetiségük elvesztése után nem nagy súlyt fektettek többé nyelvi nemzetiségük megtartására”. Ebben pedig kiadatlanul benne van az a gondolat, hogy amely nyelvi csoportnak, népnek nincs saját politikai nemzetisége, más szóval nincs önálló állama, az előbb-utóbb nyelvíleg is beolvad az államalkotó nép közé.

⁴⁰ M. I. Ö. M. II. 695.

⁴¹ MOCÁRY I. m. 167.

Korábban már történt utalás arra, hogy a francia forradalom jelszavait a nemesi liberalizmus képviselői mennyire aplikálták a sajátos hazai viszonyokra és ebben a megváltoztatott értelmezésben mennyire a saját osztályérdekeik hordozójává igyekeztek azokat tenni. A „szabadság” átlényegüléséhez most a másik jelszó példáját csatolhatjuk, a „testvériséget”, amely a magyar viszonyok között — a szabadsághoz hasonlóan — már ugyancsak nem valami egyetemes, internacionális eszmét kifejező jelszó, hanem az osztály- és nemzeti önzés propagálója. Hiszen Madách felfogásában az egységes nemzetállam óhaját fejezi ki: „A testvériség alatt (értem) a különböző ajkú népfajoknak nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett, mindnyájok testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogok s kötelességekben”⁴². Ez a „testvéries összeolvadás” pedig nem más, mint *A civilizátor* zárójelenetében bemutatott idill.

A politikai nemzetiség elvéhez való görcsös ragaszkodás Madách és a magyar liberalizmus tábora számára a történelmi ország s azon belül a magyar hegemonia egyedüli biztosítéka volt, ez ígérte a megmaradást, az életet. Madáchék úgy látták, hogy a velük szemben hangoztatott nemzeti egyenjogúság és a területi önkormányzat biztosítása viszont az ország pusztulását, a teljes felbomlást s a magyarság számára a nemzeti felmorzsolódást jelentené. Nemcsak hatalmi érdekből vetik el, gyakorlati szempontból is, mert a nemzeti egyenjogúság „ezer kivihetlenségbe ütközne s kénytelenül az egyenlő elnyomáshoz térne vissza”.⁴³ Hogy milyen összebékíthetetlennek, antagonisztikusnak látták az ellentétet a kétféle álláspont között s hogy az ország létét, fennmaradását csakis a maguk felfogásában tudták elképzelni, mutatják Madách drámai szavai: „S hogy megmentsük a hazát a reakció licitációjától, oly kielégítést ajánlani, mely a történelmi nemzetiséget vesztené el, hasonló lenne ahhoz, mintha valakit, hogy a tűzből megmentsük, vízbe fullasztanók, mintha ellenségtől féltünkben magunkat lőnök fejbe... Egy föderált Hunnia egyértelmű Magyarország beolvasztásával a Reichsrathba... Magyarország több nemzetiségre való szétszakadása egy erődús organizmusnak felbomlása lenne három elemére: vízre, földre, légre”.⁴⁴

Nemcsak Madách látta ezt így, a politikai magyar nemzet elve közös felfogása volt az egész magyar liberális közvéleménynek. Az egyes politikai irányzatok képviselői tehát nem ebben különböztek egymástól, hanem abban, hogy ehhez a meghatározó alapelvhez képest milyen mértékben kívánták biztosítani a nyelvi és kulturális jogokat.⁴⁵ „A politikai nemzetiség egységének határáig” mentek el e jogok biztosításában, de a határvonalat, amelyen belül az egységet még nem látták veszélyeztetve, nem azonos helyen húzták meg. Madách az Eötvös és Deák által képviselt álláspontot vallotta, egyetértően a 61-es országgyűlésen megválasztott javaslatkészítő bizottság többségével. El nem mondott felszólalása is e többségi álláspont indokolása lett volna. Ennél jóval rugalmasabb felfogást, — de még a politikai nemzetiség koncepciója keretében — csak Mocsáry Lajos hirdetett, mint erről az előzőekben már szó volt.

A politikai nemzetiség és a területi integritás feladásának — mint reálpolitikának — a gondolata pedig csak Teleki Lászlónál merült fel, aki már 1849 tavaszán fel tudott emelkedni a hazai „történelmi folyamat megértéséig”, amikor Kossuthnak a következőket írta: „Egy van, mi különösen szívemen fekszik, mert Magyarhon jövője véleményem szerint attól függ. A különféle nemzetiségek iránt legyünk jog-

⁴² M. I. Ö. M. II. 684.

⁴³ M. I. Ö. M. II. 651.

⁴⁴ M. I. Ö. M. II. 702.

⁴⁵ I. SZABAD GYÖRGY: Madách „Politikai hitvallása.” Madách-tanulmányok. Szerkesztette HORVÁTH KÁROLY. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 275.

kiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is... Feladatunk nehezebb, mint volt a 89-i frankhoni. Liberté, égalité, fraternité még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Magyarországnak kettő közt van választása: vagy corpus iurisra állva, határait úgy mint volt, megtartani igyekezni... s a bér? néhány évi bizonytalan jövő. S ha elvesztünk, emlékezni fog rólunk a történet, de Európa siratni nem. A másik, mit választhatunk, a corpus iurisból valamit áldozni, s nem csak Horvátországra, de a szerbekre és oláhokra nézve is kibékülni a vajdasággal, annak közgyűlést engedni, valamint az oláh fajnak is belső adminisztrációt, statuáris jogot, széles értelemben municipális garanciákat, mindig vigyázva arra, hogy magyar és német faj, amennyire lehet, ne vétessék alá oláh és szerb jurisdictionak, s oly feltétel mellett, hogy a legfelsőbb kormányban, országgyűlésben Magyarhonnal egyet alkotandnak és országgyűlésünk nyelven magyar leend”.⁴⁶

Ez a felfogás, de Mocsáryé is csak elszigetelt kivétel maradt a hazai liberalizmus közgondolkodásához képest, amely a nemzetiségpolitikát nem tudta közmegelegedésre megoldani. Így teljes mértékben jogos az a megállapítás, hogy „Erdélyben... valamint a soknemzetiségű Magyarországon a liberalizmus ideológiáján belül nem jött létre olyan nemzetiségpolitikai koncepció, amely egy táborba tömöríthette volna a polgári demokratikus forradalom győzelmében érdekelt tömegeket”.⁴⁷

Nem jöhetett létre már csak azért sem, mert a liberalizmus hívei nem ismerték fel a hazai nemzetiségi mozgalmak valódi természetét és mozgató erőit. A *civilizáció* tárgyalása során utaltunk arra, hogy István gazda cselédeinek lázadását Stroom bűjtogatásával magyarázza az író. Ugyanez a gondolat tér vissza a nemzetiségi kérdéssről írott beszédtervezetben. Madách is jól tudta, amire Teleki előbb idézett levele utal, hogy az állampolgári szabadságjogokon túlmenően „a népek nemzetiségi életet is kívánnak élni”, hiszen e mozgalmak határozatai, nyilatkozatai, beadványai stb. révén ez a követelésük általánosan ismert volt. De ezt nem a valóságos okokkal, a polgári fejlődés körülményeivel magyarázta, hanem a magyarellen es erők ármánykodásával. Hogy mennyire félreismerte az összefüggéseket, az is bizonyítja, hogy a modern polgári nemzettudat jelentkezését azonos jellegűnek tekintette a korábbi századok politikai cselészövéseivel illetve azok hazai hatásával. Ezért fogalmazhatja meg beszédében a felhozott történeti példák végső tanulságaként tételszerűen a mondatot: „...a magyar történetben a nemzetiség kérdése soha elő sem fordul egész az osztrák ház trónraléptéig. S valahányszor azon idő óta előtérbe vonatott, sohasem történt az a szabadság (vagyis az ország függetlensége és területi integritása Cs. I.) érdekében, de mindig a reakcióban”.⁴⁸

Ez az optikai csalódás szükségszerűen együtt jár a Madách-korabeli nemzetiségi törekvések hibás értelmezésével. Ezeket a hátsó politikai szándékkal, bűjtogatással szított mozgalmakat eleve fenntartással kell szemlélni — sugalmazza ez a vélekedés — súlyuk, jelentőségük jogos kételyeket kelthet bennünk, jelszavaik, célkitűzéseik sem érdemelnek komolyabb figyelmet, hiszen azok rendeltetése — a több évszázados tanulság szerint — a zavarkeltés, a hiszékeny emberek beugratása. Madách szavai erről: „amely mozgalom pedig ily genezissel bír, az méltán óvatosságra int egyrészt becsének s horderejének megítélésében, másrészt távol ködben csillámló jelvényeinek kritikus vizsgálatában, melyek épp a legnemesebb lelkek csalétkéül lehetnek kiakasztva, homályba rejtőző érdekek fölébe”. Ilyen megközelítésben természetesen nem lehe-

⁴⁶ Teleki László Válogatott munkái. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta KEMÉNY G. GÁBOR. Szépirodalmi, Bp., I. 76.

⁴⁷ Kemény Zsigmond Naplója. Magyar Helikon 1974. BENKŐ SAMU bevezető tanulmánya. 64.

⁴⁸ M. I. Ó. M. II. 700.

tett közelebb jutni a dolog lényegének megértéséhez és nem lehetett egyenrangú tárgyaló partnernek tekinteni a mozgalmak vezetőit, a „néhány rajongó”-t, a „legszen-
tebb eszmék s nagyobbszerű célzatok szándékos vagy öntudatlan” félremagyarázóját, összezavaróját.

Az előzőek figyelembevételével az is természetes, hogy Madách (és a liberális tábor) illúziósan ítélte meg a korabeli nemzetiségi közhangulatot, amely hajlott ugyan a békülésre, de a nemzeti jogok követeléséről nem mondott le. Történelmi tény a nemzetiségek mély csalódása és kiábrándulása a bécsi ígéretek lelepleződése után. Ugyancsak tény, hogy a 48—49-es harcokban magyar zászlók alatt nem jelentéktelen számban vettek részt a hazai népek fiai. Madách azonban túlbecsülte e tényeket, amikor a nemzetiségi kérdés rendezésében meghatározó szerepet tulajdonított nekik. Mert „a szabadságharcnak keserű kiábrándulásai, nehéz sebei... s a közös nemzeti zászló mellett kifolyt azon sok szent vér, melyhez illetményöket (a haza) minden ajkú polgárai oly vetekedve s becsületesen meghozák”, valóban ösztönzően hatottak a kölcsönös közeledésre, de súlyban, jelentőségben meg sem közelítették a legfontosabb tényezőt, amely az ország nem magyar népeinek magatartását alapvetően meghatározta, vagyis a kollektív nemzeti jogok követelését. Hogy ez mennyire így volt már akkor s még inkább később, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy e népeknél az utóbbi, tehát az egyenjogúság eszméje, és annak elutasítása következtében a magyar politikával való szembenállás vált nemzeti hagyománnyá s nem a Madách által túlértékelt csalódás és a közös véráldozat emléke.

Végül ennek az illúziós szemléletnek a bizonyítéka, hogy Madách a történelmi Magyarország egész lakosságát, tehát az itt lakó népeket együttvéve valami homogén egésznek, a sok évszázados együttélés eredményeként létrejött nyelvileg nem, de nemzetileg egységes társadalomnak fogta fel. A nemzetiségekről írt beszédtervezetében — mint láttuk — „a föderált Hunnia” eszméjét azért utasítja el, mert annak megvalósulása „egy erődús organizmusnak felbomlása lenne”. A felirat vagy határozat kérdésében mondott beszéde az összmonarchia eszméjét egyebek mellett azért tartja kivihetetlennek, mert „életvidor organizmusokat” — mint amilyen Magyarország — nem lehet beolvasztani. Ilyen organizmusok csak a nemzeti történet kezdeti szakaszában jöhettek létre, „mielőtt még a nemzetek és államok egyéni kifejlődést nyertek, midőn még egy zúrt volt az egész, akkor az elemek egyesülhettek nagyobb organizmusokká; de akkor sem egyes intéző bölcsek szavára, de önmaguknak készítve élet-principiumot, a historiát rejtekben, halkán, mint az organizáló természetben minden és mindig”.⁴⁹ Így jött létre a honfoglalás után a történelmi Magyarország, amelynek népeit évszázadok küzdelmei kapcsolták szorosan egybe és alakították „életvidor organizmussá”. Ennek a folyamatnak befejező szakaszát jelölte meg Madách akkor, amikor a *testvériséget*, vagyis a hazai népek „testvéries összeolvadását” választotta a harmadik jészónak *Politikai hitvallomásában*.

*

A *Mária testvérem emlékezete* c. versében írja:

„Nehéz lehet embernek lenni, hogy
Csak egy-kettő van milliók helyett.
De még nehezebb embernek lenni, hogy
Ne szállja meg lelkünk népgyűlölet.”

⁴⁹ M. I. Ö. M. II. 687.

Hogy mennyire nehéz, azt Madách tapasztalatból tudta. Ember maradt s nem szállta meg lelkét a népgyűlölet, mikor testvérét s annak családját menekülés közben román parasztok meggyilkolták. Ember maradt, mert hinni tudott abban, hogy „a nép is megmehesül, ha emberré lesz, gondolkodni fog”.

Ez a nemes emberség készítette őt arra, hogy mint író és politikus igyekezzen előmozdítani az ország népeinek közeledését. El kell ismernünk a szándék tisztaságát, fejet kell hajtanunk a szavaiból áradó mély felelősségtudat és szilárd meggyőződés előtt. Tanulságos elgondolkodni érvein is, de gondolatrendszerének fő tételeit, az azokból levont következtetéseket nem fogadhatjuk el. Nem azért, mert e nézetek tartathatatlanságát azóta a történelem végérvényesen bebizonyította, hanem azért, mert Madách nemzetiségpolitikai felfogása már keletkezése idején is elmaradt a kor követelményeitől.

Eötvös József

A leghaladóbb nézeteket nem ő vallotta, de a nemzetiségi kérdésről nyilatkozók népes táborában ő volt a leginkább szakember, az elméletileg legjobban felkészült írópolitikus. 1865-ben írott egyik levelében mondja, hogy „e tárggyal húsz évig foglalatostkodtam”, s az ebben az évben kiadott, *A nemzetiségi kérdés* c. röpirata is közel négy évi töprengés és „hosszú megfontolás” eredménye.¹ Eötvös volt tehát a kérdés szaktekintélye, ő állt az 1861-es törvényelőkészítő bizottság élén s vezető szerepet játszott a kiegyezés után megalkotott nemzetiségi törvény előkészítésében és győzelemre vitelében.

Sikerének titka nem csupán felkészültségével és kifejtett aktivitásával magyarázható. Nagyobb része van abban annak, hogy a nemzetiségi kérdés Eötvös által hangoztatott elvei és szempontjai összhangban álltak a nemesi osztályok érdekeivel, ilyen értelemben tehát közvéleményt fejeztek ki. A magyar vezető rétegek saját óhajuk megfogalmazását, saját politikai törekvéseik elméleti kifejtését és történelmi-politikai érvekkel való alátámasztását kapták Eötvös fejtegetéseiben. Nemzetiségpolitikai nézetei így kora uralkodó ideológiájának szerves alkotóelemeivé váltak s hatásuk nemcsak a felfogásban hozzá közel álló Madách gondolkodását befolyásolta. Kisebbség-nagyobb mértékben jelen van az a különböző politikai irányzatot valló íróknál, így Jókainál, Keménynél, Jósikánál, de Vajdánál is. Sőt a civilizáció asszimilációs szerepéről vallott nézet még Ady nemzetiségpolitikai gondolatai közt is megtalálható. (A városos Magyarország).

Érdeklődése a nemzetiségi kérdés iránt — legalábbis kezdetben — nem gyakorlati indíttatású. Terjedelmes állambölcseleti munkája — *A XIX. sz. uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* — nem a szorosan vett hazai gondokra keresi a megoldást. A nemzetiségi eszmét — a szabadság és az egyenlőség mellett — a kor uralkodó eszméjének fogja fel és vizsgálja annak szerepét, természetét a modern polgári állam viszonyai között. Következtetései, melyek a nemzetiség eszméjét — főként hazai szempontból — nem a fontosságának megfelelően értékelték, élénk vitát váltottak ki. (Kemény Gábor s még inkább Mocsáry Lajos elutasító kritikája).

Fejtegetései elméleti megközelítésben, általános összefüggéseket keresve vizsgálják ugyan a nemzetiség eszméjét, de több olyan tétel, alapelv nyer már itt megfogalmazást, amelyek majd helyet kapnak a hazai nemzetiségi kérdés rendezését célzó koncepcióban is. Ilyenek: a történelmi és nyelvi nemzetiség megkülönböztetése, a

¹ Báró Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Bp., 1903., Révai testvérek Irodalmi Intézet Rt. 282.

nemzetiségi igények alárendelése az egyéni szabadság elvének, a helyhatósági önkormányzat mint a nemzetiségi törekvések kielégítésének kerete, a több nemzetiségű államban a területi kikerekítés lehetetlensége stb.

Mindamellet az ötvenes évek folyamán bizonyos változás megy végbe Eötvös fel fogásában. Már az *Uralkodó eszmék* második részében jelentkeznek ennek nyomai, amikor a nemzeti eszme fontosságát, bizonyos korlátok között érvényesülő pozitív szerepét kezdi hangsúlyozni. Még határozottabban hangzik ez a megváltozott vélemény a Kazinczy-émlékbeszédben 1859-ben, amikor Eötvös a nemzeti eszme haladó jellegét hirdeti s kijelenti, hogy „az összes emberiség haladása mindig arányban áll azon öntudattal, mellyel az egyes népek saját nemzetiségükhöz ragaszkodtak”. 1860-ban a *Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára* c. válaszában pedig már arról ír, hogy a nemzetiséget nemcsak a közös nyelv, hanem „külön egyénisége ötadata” is jellemzi s ennek alapján joga van arra, hogy lélekszámától függetlenül követelje elismertetését: „Minden nép álljon bár milliókból vagy ezrekből, legyen bár önálló vagy más népek alattvalója, külön nemzetiségnek érzi magát, mihelyt fölébredt benne azon öntudat, s annak kell elismernünk.”²

Ebben a szellemben működik közre 1861-ben az országgyűlésen a nemzetiségi törvény előkészítésén. A problémakör lezárását, a véglegesnek szánt állásfoglalást — és most már kifejezetten a hazai viszonyokra, tehát a magyarság és a nemzetiségek együttélésének szabályozására vonatkozóan — az 1865-ben megjelent műve, *A nemzetiségi kérdés* tartalmazza.

Eötvös szerint a modern polgári állam a szabadság, egyenlőség, nemzetiség hármas követelése közül csak az állampolgárok egyéni szabadságának megvalósítására vállalkozhat maradéktalanul. Az egyenlőség (a vagyoni egyenlőség) kizárja a teljes szabadságot, a nemzetiségi törekvések pedig az állam területi egységét veszélyeztetik. Ez utóbbi fokozott veszélyt jelent a több nemzetiség lakta országra, mint amilyen Magyarország is. Ezért a minden állampolgárra kiterjedő szabadságjogok mellett nincs helye külön a nemzetiség címén jogok, kiváltságok követelésének. Ha az állam biztosítja valamennyi polgára számára az egyéni szabadságot, „szó sem lehet olyan jogok létezéséről, melyekre valaki nem mint polgár, hanem mint valamely nemzetiség tagja tart igényt. Az összes nemzetiségek egyenjogúságának eszméje, általában bármely egyes nemzetiség külön jogosultságának eszméje merőben ellenkezik az abszolút demokráciai állam fogalmával”.³

Eötvös egész nemzetiségpolitikai koncepciója legfontosabb meghatározó elemének, vezérelvnek tekintette az állampolgári szabadságjogok biztosítását. Erre nemcsak elméleti megfontolás késztette, de ezt a megoldási formát sugalmazták neki a 48-as törvények és az aktuális politikai helyzet is. *A nemzetiségi kérdés* c. könyvével kapcsolatban mondja, hogy miután a 48-as törvények kimondták a teljes jogegyenlőség elvét s a nemzetiségek ennek alapján fogalmazzák meg követeléseiket, ezeket vissza nem utasíthatjuk, de úgy kell teljesíteni, hogy „ebből az országnak kára ne legyen”. Ezért —írja— „minden érőnket arra koncentrálok, hogy az országnak nemzetiségek szerinti felosztását ellenezzük, ehelyett a nemzetiségek megnyugtatóására az individuális szabadság elvét állítjuk fel”.⁴

Ennek az elvnek az érvényesítésére törekszik az 1868-as országgyűlési vitán, amikor hangoztatja, hogy csak állampolgári jogokat ismer, hogy a nemzetiségi kollektív igényekben a csoportprivilegiumok veszélyét látja, mint a feudális előjogok-

² I. m. 130.

³ I. m. 133.

⁴ Levele Bán Józsefhez 1865. máj. 5. I. m. 281.

ban is, és csak az egyéni szabadság útján biztosítható, hogy minden állampolgár elégedett legyen, boldoguljon, az egész országban otthon érezze magát.

Eötvös tehát elutasítja a külön nemzetiségi jogok követelését, mert e törekvések gyengítik az állam hatalmát, veszélyeztetik érdekeit, területi egységét. Ezzel azonban nem tagadja a speciális nemzetiségi (nyelvi, kulturális) igények jogosságát. Az ellentétet a kétféle érdek között az egyensúly megteremtésével akarja feloldani, mely a központi államhatalom és a helyi önkormányzat között hozandó létre. Így módon elhárítható a több nemzetiségű államban a területi integritást fenyegető veszély. Más részről pedig a helyi törvényhatóságok szintjén tér nyílik a saját nemzetiségi törekvések érvényesülésére. A Kemény Gábor kritikájára készült felelet ezt így fogalmazza meg: „Ha ki kell elégíteni a nemzeti öntudatot, mely korunkban oly hatalmasan fölébredt, szükség korlátoznunk az államhatalom jelen hatáskörét s tért adnunk az egyes nemzetiségeknek, melyen igényeiket az államra nézve minden veszély nélkül ki elégíthessék. Erre nézve pedig csak az önkormányzás elve alkalmazásában találjuk föl az eszközt.”⁵

Az állam központi irányítása és az azt ellensúlyozó helyi önkormányzati tevékenység kettősségének Eötvös gondolatrendszerében a hazai nemzetiségi mozgalom kétirányú törekvése felel meg. A nemzetiségi érzés ugyanis — mondja Eötvös — nemcsak a faji és nyelvi közösségből táplálkozik, hanem minden más összekapcsoló tényből, amelyek között a legfontosabb a közös politikai és történelmi múlt. Így bontakozott ki a mozgalom két változata, az egyik a „históriai nemzetiség „vagy politikai nemzetiség, mely az ország integritásának fenntartására, politikai egységének megőrzésére irányul, a másik pedig a faji, nyelvi igények kielégítését tekinti céljának. Eötvös elismeri mind a két irány jogosságát. Az első a történelmi múlt és az ország egysége indokolja, a másik az egész Európát átható, újkeletű nemzeti eszmének a hatása.

Mind a két irányzat jogosságának az elismeréséből következik, hogy — mint Eötvös írja — „a nemzetiségi kérdést hazánkban véglegesen csak úgy tekintethet megoldottnak, ha annak megoldása mind a két iránynak megfelel s a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyaránt eleget tesz.”⁶ Mert ha egyoldalúan csak az egyik vagy a másik törekvés érvényesül, abból a hazára veszély származik: a politikai nemzetiség érdekeinek kizárólagos előtérbe állítása az egyes nemzetiségek folytonos elégedetlenségét váltaná ki. Ezzel szemben a nyelvi nemzetiség korlátlan érvényesülése az ország földarabolásához vezetne.

A különbségtétel a nemzeti törekvések két irányzata között természetesen nem jelent egyben olyan szereposztást is, mely szerint a politikai nemzetiséget a magyarság, a faji-nyelvi törekvéseket pedig az ország más ajkú népei képviselnék. Eötvös meggyőződéssel vallja, hogy az utóbbiakban is megvan a nemzeti érzés mindkét összetevője, tehát a faji-nyelvi igényeken kívül a haza népeivel való összetartozás, vagyis a politikai-történelmi közös múlt tudata is, más szóval a patriotizmus. A nemzetiségi mozgalmak vezetőinek nyilatkozatait ismerve Eötvös akkor még joggal hivatkozhatott arra, hogy „hazánk különböző nemzetiségei között bizonyosan nincsen egy, mely legszembetűnőbb érzéseiben mélyen sértve nem érezné magát minden által, mi a közös haza alkotmányos önállóságát, mely e hon minden ajkú lakóinak áldozatkészsége által tartatott föl — megsérténé.”⁷

A soknyelvű ország polgárait ez a patriotizmus, a sok száz-éves együttélés történelmi folyamatában kialakult politikai nemzetiség-tudat kapcsolja egymáshoz.

⁵ I. m. 133.

⁶ I. m. 25.

⁷ I. m. 44.

Mivel pedig az országot létrehozó, azt évszázadokon át irányító erő a magyarság, az ország és benne a politikai nemzetiség nem lehet más, mint magyar. Így hát a hazai népek nemzeti érzésének kettőssége Eötvös véleménye szerint azt jelenti, hogy nyelvük szerint románok, szerbek, szlovákok stb., állampolgári mivoltukban pedig magyarok. Véleménye igazolásául a történelmi múltra hivatkozik s példákkal igyekszik bizonyítani, hogy a feudalizmus századaiban úgy lehettek jó hazafiak, tehát magyarok más-nyelvű honfitársaink, hogy ugyanakkor megőrizték anyanyelvüket. *A nemzetiségi kérdésben* írja: „E hon külön ajkú lakói nyolcszázadon át egy ország polgárainak érezték magukat, kik nyelvökre nézve szlávok, oláhok, németek, maradtak, de soha egy percig nem szüntek meg magyarok lenni (Eötvös kiemelése), s kiknél a szívósság, mellyel saját nyelvökhöz ragaszkodtak, a hazának egységét soha nem veszélyeztette, mert valamint a másfél százados török járom alatt, úgy később is minden egyes nemzetiség saját szabadságának biztosságát, csak a közös haza hatalmában s szabadságában keresheté.”⁸

A politikai és a faji-nyelvi nemzetiség igényeinek egyidőben történő kielégítése biztosította tehát a fennmaradást a haza népei számára s ugyanakkor feltétele volt az ország egységének, területi integritásának. Eötvös a kiváltságokkal jutalmazott királyi városok példáját is említi: „Királyi városaink polgárai nyelvökre nézve tótók vagy németek maradtak, de soha egy percig nem szüntek meg magyarok lenni ... sem az ország egysége azon a szívósság által, mellyel hazánk külön ajkú lakosai saját nyelvök — s nemzetiségökhöz ragaszkodtak, sem ezen nemzetiségek léte az ország egysége által nem veszélyeztetett”.⁹

Eötvös két körülménnyel magyarázza a belső egyensúly tartósságát. Az egyik az, hogy Szent István országában a törvény nem tett különbséget a hazai népek között, nemzetisége miatt jogaiban senkit sem korlátoztak. A másik: a feudális állam szervezete tág lehetőséget biztosított az egyéni (nyelvi-faji) érdekek érvényesítésére a megyei közigazgatás keretében. A közös hazához való ragaszkodásnak, tehát a magyar hazafiság bizonyításának bőséges alkalmai nyíltak a viharos múltban anélkül, hogy ez a patriotizmus ellentétbe került volna a szűkebb nyelvi közösség érdekeivel. Sőt a kettős érdek épp az ország védelmében azonosult egymással. Eötvös erre klaszikus példát idéz, Zrinyi Miklós szavait, melyek Zrinyi Péterről szólnak: „Ez én vitéz öcsém mind magyar, mind horvát, Igazán szereti, mert látjuk hazáját”.

Eötvös érvelése a múltra vonatkoztatva helytálló. A feudális érdekek szerint tagolódó rendi társadalom „hungarus” hazafisága valóban nem került konfliktusba a nyelvi-nemzetiségi népcsoportok érdekeivel. A modern polgári fejlődés küszöbére érve azonban az ország népeinek nemzeti tudata minőségileg új ideológiai képződménynek bizonyult s ezt Eötvösök nem vették figyelembe. A XVIII—XIX. századfordulón végbement a magyarság nemzeti ébredése, a nyelvtörvények nyomán megindult a magyarosítás. Ez a más ajkú népek tiltakozását váltotta ki és meggyorsította náluk is a polgári nemzettudat izmosodását. Eötvösök fő hibája, hogy ezt a változást nem fogták fel a maga horderejében. A XIX. század közepén is úgy érveltek, mintha néhány századdal korábban megállt volna az idő s figyelmen kívül hagyták, hogy az ország népei nem azonosak XVI. századi önmagukkal.

Pedig a változást észrevették, Eötvös is szól arról, hogy újabban az ország népei „inkább ragaszkodnak nyelvökhöz, mint hazájukhoz... nemzetiségi érzésük erősebb, mint honszeretetük”. Számon tartja a felerősödött nemzetiségi mozgalmak objektív okait is, amikor rámutat az e népek körében is végbement polgárosodási folyamatra, a szomszéd országok nemzeti ébredésének hazai visszahatására, a nyelvi törvények hatására és a nemzetiségeket is aktivizáló politikai fejlődésre. Az ellentétek kiéleződésének

⁸ I. m. 20.

⁹ I. m. 157.

legfőbb forrását mégis „egyesek fondorkodásaiban”, „néhány év izgatásában” látta. Ezért vélekedett úgy, hogy a hazafiság és a nemzetiségi érzés szembenállása csak látszólagos, s megszűnik, mielőtt a nemzetiségek nyelvét fenyegető állítólagos veszélyeket elhárítjuk. Hogy nem csupán „állítólagos” veszélyről volt szó, hogy nemcsak nyelvi igényeik voltak az országban lakó népeknek, azzal Eötvös nem vetett számot ill. tagadta az ezeket meghaladó követelések jogosságát. Így azt az illuziót táplálta, hogy a nyelvi jogok megadása után „a haza az egyes polgárok szívében elfoglalja régi helyét”.

Az ország minden polgárát egyenjogúvá tevő individuális szabadság és a politikai magyar nemzet elve — összefogó, együtt-tartó funkciójánál fogva — szervesen kapcsolódik Eötvös programjában a területi integritás megőrzésére irányuló törekvéshez. A nemzetiségi kérdést úgy kell megoldani, — mondja Eötvös, — hogy „ebből az országnak kára ne legyen”. A kár pedig a területi egység elvesztése révén állhat elő. Ezért írja le a már korábban idézett szavakat arról, hogy minden erővel ellenzi az országnak nemzetiségek szerinti felosztását.

A megyehatároknak a nemzetiségi nyelvekhez igazodó megváltoztatása s ennek alapján területi önkormányzat biztosítása a nemzeti egyenjogúságot követelő valamennyi nemzetiség kívánságai közt szerepelt. Ennek teljesítése — a magyar nyelvű törvényhozás és központi kormányzás mellett is — megváltoztatta volna az országon belüli erőviszonyokat s a történelmi Magyarország helyett a föderatív formát állította volna előtérbe. Ez azonban éles ellentétben állott az uralkodó osztályok érdekeivel.

Eötvös elutasító álláspontját döntően meghatározta az a körülmény — és a hozzá kapcsolódó aggodalom —, hogy a történelmi határokon kívül a hazai népeknek rokonaik élnek, akikkel egyesülni kívánnának, mielőtt lazábbá válnak a központhoz fűző kötelékek. Ez pedig Magyarország széthullását jelentené. „Ha egyszer elismerjük, hogy az egyes nemzetiségek fejlődése csak különállásuk által biztosítható, a nemzetiségi törekvések e hon új felosztásánál (t. i. a közigazgatási felosztásánál) nem állhatnak meg s arra fognak irányoztatni szükségképpen, hogy a hazánkban lakó néptöredékek határainkon túl lakó testvéreikkel olvadjanak egybe, mi csak az ország felosztását vonná maga után”.¹⁰ S ezt a folyamatot a nemzetiségi kívánságok teljesítése nemcsak elősegítené, hanem siettetné is. Hiszen ha a területi autonómiák kapcsolata a központtal meglazulna, a viszonylagos önállóság szabad kezét biztosítana a külföldi testvérekkel való egyesülés előkészítésére.

Van egy pillanat Eötvös életében, amikor engedékenyebbnek bizonyul. A königrátrai osztrák vereség kapcsán a politikai kilátásokat mérlegelve arra a felismerésre jut, hogy „amint a dolgok most állnak, a magyar nemzetiségnek az államban igen kevés előnyöket adhatunk”.¹¹ Meg kell elégednünk azzal, ha az ország „diplomati- kus és törvényhozási nyelve” a magyar lesz. Emellett — mondja — a nemzetiségekkel a teljes egyenlőségre kell törekedni s el kell hárítani minden akadályt, amely a törvény által kimondott elv gyakorlati alkalmazásának útjában állna. Így jut el ahhoz a gondolathoz, hogy az adott megyehatárok miatt egyes helyeken a törvényhatóságok keretében a nemzetiségek akadályoztatva vannak a nyelvhasználatban. Ezért fogalmazza meg, igaz, hogy csak a maga számára, naplójában és csak egyes megyékre vonatkoztatva, azt a meggyőződését, hogy mivel „megyéink jelen felosztása mellett egyes nemzetiségek a joggal, hogy nyelveket a municipiumok körében használhassák;

¹⁰ I. m. 79.

¹¹ Bárány Eötvös József: Naplójegyzetek — Gondolatok. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1941. 178.

nem élhetnének, egyes megyéknek a nemzetiségek szerénti felosztása, mely által az adminisztráció is nyerne, józanul nem ellenezhető”.

Erre a pillanatnyi engedékenységre bizonyára azért kerülhetett sor, mert a nemzetiségi vezetők álláspontja a politikai magyar nemzet elvével szemben megingathatatlanak bizonyult s Eötvös abban sem volt biztos, hogy nem ellenzik-e majd a magyar nyelvű törvényhozásra és kormányzásra vonatkozó javaslatot.

Ez a bizonytalanság azonban csak átmeneti volt, sem előtte, tehát 1866 előtt, sem pedig ezt követően nem fogadta el Eötvös a közigazgatási határoknak etnikai szempontok szerint történő felülvizsgálatát. S nemcsak az ország területi egységét féltve, a történelmi határok megőrzése érdekében vetette el, hanem közigazgatási okok miatt sem értett egyet a javaslattal. Ha az engedékenység pillanatában leírta, hogy „az adminisztráció is nyerne” az átrendezéssel, elutasító véleményével egyenesen azt kívánja bebizonyítani, hogy a gyakorlati végrehajtás szempontjából mennyire lehetetlen, abszurd elképzelés a nemzetiségi vezetőké. A megyék kikerekítése egyebek mellett azért sem lehetséges — mondja — mert sok helyen erősen kevert, vegyes nyelvű a lakosság. A hazai németek pedig sehol sem képeznek olyan összefüggő tömböt, hogy nyelvüket valamely területen hivatalos nyelvvé lehetne tenni, ezt pedig a többi nemzetiséggel szemben joggal sérelmezhetnék. Másrészt valamely nyelv uralkodóvá tétele egy-egy közigazgatási egységen belül, az ugyanott élő, de nem többségi csoportok nyelvének elnyomásához vezetne.

Az 1868-as országgyűlési nemzetiségi vitán Eötvös felszólalása helyenként a nemzetiségi javaslatok nevetségessé tételétől, kigúnyolásától sem riad vissza. Bírálja a nemzetiségi képviselőket, hogy javaslatuk nem tér ki arra, milyen szempontok szerint, milyen fórum előtt történjék döntés arról, ki milyen nemzetiségű.” Mert miután az egyes megyéknek kikerekítése az egyes polgárok nemzetiségétől függ, mindennek előtt szükséges volna meghatározni, vajon az egyes polgároknak nemzetisége mi módon határozottassék el? nevőknek hangzása után-e, vagy tanubizonyosságok által kimutatható eddigi magaviselete szerint? vagy származásuk után? Szintügy hiánya a kisebbségi javaslatnak, hogy fórum sem határoztatik meg, mely tanuvallomások, szembesítések, vagy más törvényes próbák szerint a vitás esetekben az egyes polgárok nemzetisége felett ítélni fog s az egyest akarata ellen is ha éppen kell, magyarnak, szerbnek, vagy romának fogja elmarasztalni. (Helyeslés. Derűlség).¹²

Mint a gyorsírói megjegyzés is tanúsítja, a gúnyos hangnem és érvelés nem tévesztette el célját.

Ugyancsak a nemzetiségi követelések nevetségessé tételét célozta Eötvös beszédének az a része, amelyben azon évődik, vajon „az egyes törvényhatóság ezen uralkodó nemzetisége egyszer s mindenkorra, vagy csak bizonyos időre, öt vagy tíz évre határozottassék-e meg?” Mivel a megyék nemzetiségi összetétele változik, a végleges döntés Eötvös tréfás elmélkedése szerint azzal a furcsa következménnyel járna, hogy „valamely nemzetiségnek nyelve uralkodónak maradna oly törvényhatóságban, melyben az már régen megszűnt a többség nyelve lenni”. A másik esetben az a nehézség állna elő — mondja —, hogy minden öt vagy tíz esztendőben szükségszerűen megismétlődnék a közigazgatási határok módosítása.

S miután a nemzetiségi javaslat megvalósításának kétféle változatáról is kimutatta, hogy az nemcsak lehetetlen, de nevetséges is, gondolatmenetét gúnyos csattanóval zárja: „Részemről azt, melyiket fogják az indítványozók választani e két mó-

¹² Eötvös beszéde a nemzetiségi törvény országgyűlési vitáján 1868. nov. 25. KEMÉNY G. GÁBOR: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1952. I. 138.

dozat közül, ha javaslatuk valahogy elfogadtatnék, reájuk bízom. Én csak ki akartam emelni mindkettőnek nehézségeit”.

A szónoki fordulat: „ha javaslatuk valahogy elfogadtatnék”, olyasmit tétel ez fel, aminek a lehetetlenségét az előadói beszéd részletesen bizonyítani igyekezett, s a hallgatóság — az országgyűlés a nemzetiségi képviselők kivételével — a tetszésnyilvánítások tanúsága szerint is eleve elutasításra ítélte. Érthető, hiszen a magyar uralkodó osztályok és a hazai más ajkú népek között fennálló érdekellentétek közül az egyik legsúlyosabb, ha nem a legsúlyosabb az integritást érintő területi önkormányzat kérdése volt.

A nemzetiségi kérdés megoldásán töprengő Eötvös olyannak kívánta látni a modern Magyarországot, hogy abban mindkét fél érdekei harmónikusan kiegyenlítődjenek. Meggyőződése szerint az ország fennmaradása függött a két irányú törekvés egymást kölcsönösen feltételező összhangjától. Álláspontját így foglalta össze: „A történelmi s politikai nemzet érdekeit csak úgy biztosíthatjuk, ha minden egyes nyelvbeli nemzetiség igényei kielégíttetnek. S hogy ellenben a különböző nyelvbeli nemzetiségek igényei csak úgy elégíthetnek ki, ha az ország egysége s állami léte biztosított.”¹³

De hogyan lehet az ország egységét megőrizni egy sok nemzetiségű államban olyan korban, amikor — Eötvös számára ez volt 1848 egyik figyelmeztetése — az államok alakulásában a dinasztiai érdekei és a historiai jog háttérbe szorulnak a nemzetiségi elvvel szemben, s amikor csak olyan ország állhat szilárdan, „mely egy nagy nemzetiségre támaszkodik”? Ilyen állam a hazai keretek között nem valószínűsíthető meg, mert „tegyünk akármit, nem tehetjük sem németté, sem magyarra, sem szlávra a birodalmat s éppen úgy nem alakíthatjuk át nyelvbeli tekintetben hazánk különböző nemzetiségeit sem”.¹⁴

Mi hát a teendő? Hogyan lehet kiküszöbölni a hátrányt, megszüntetni a korszerűtlenséget?

Olyan politikával, amely a nemzetiségeket az állam támaszává teszi, mert meggyőzi őket arról, hogy fennmaradásuk csakis ennek az államnak a keretében van biztosítva. Eötvös szavaival: „Úgy alakíthatjuk az államot, hogy annak fennállása ezen kisebb nemzetiségek által fennmaradásuk egyedüli garanciájaként tekintessék”.

A magyarországi helyzet sajátossága, hogy az ország más ajkú népei — a románok kivételével — „a nagy szláv törzshöz” tartoznak s ha létükben fenyegetve érzik magukat, „ha saját nemzetiségeiknek feltartására a reményt és ösztönt elvesztették”, óhatatlanul elhódítják őket a pánszlávizmus eszméi. Ez pedig a magyar állam pusztulását idézné elő, mert — Eötvös szerint — „a pánszlávizmus eszméje megsemmisülésünket vonja maga után”. De eltűnnének a nemzetiségek is, mert magába olvasztaná őket „a nagy szláv törzs”. A veszélyt csak úgy háríthatjuk el, ha a haza népei az állam keretei között biztosítva látják fennmaradásukat, kulturális és gazdasági fejlődésüket. Ez pedig — a fentiekből következően — mindennek előtt magyar nemzeti érdek.

Így jut el Eötvös nemzetiségpolitikai programjának legfontosabb tételéhez, amelynek becsületes, következetes megvalósítása elősegíthette volna a testvéri egyetértést a magyarság és az ország többi népe között. Eötvös így fogalmazza meg ezt a fontos tételt: „És ezért a nem magyar nemzetiségeknek elnyomása nem csak nem fekszik érdekünkben, sőt érdekünkben fekszik, hogy ezen nemzetiségek saját körükben a lehetőségig kifejlődve mennél inkább egyéniségöknek érzetéhez jussanak s így az ál-

¹³ Eötvös: A nemzetiségi kérdés 34.

¹⁴ Naplójegyzetek — Gondolatok 172.

talános szlávságban való beolvadástól óvassanak meg.”¹⁵ A nemzetiségek jogos igényeinek kielégítése érdekeltté teszi őket a közös haza védelmében, míg az elnyomás azzal a veszéllyel jár, hogy „e hazának fennállása minden nem magyar lakóira nézve közönyössé válik”.

Mint ismeretes, Eötvös híve volt a kiegyezésnek, azok közé tartozott, akik annak előkészítésében hatékonyan közreműködtek. De az alkotmányos élet visszaállítását nem kívánta ürügyül felhasználni a nemzetiségi törekvések elgáncsolására. Az elnyomásban megnyilvánuló magyar szupremácia gondolatát nemcsak annak igazságtalansága miatt vetette el, hanem azért is, mert abban erkölcsi veszélyeket látott a magyarságra nézve. Elutasította a bécsi sajtóban közölt véleményt, mely szerint a magyar és osztrák összefogás biztosítaná a magyarság fölényét a nemzetiségekkel szemben s lehetőséget adna azok elnyomására: „Saját nemzetiségünknek ily szupremáciája a legnagyobb csapás, mely azt érheti”. A hazai népek elnyomására irányuló hatalom gyakorlása ugyanis megsemmisítené azokat a morális értékeket, amelyeket a magyarság — az évszázadok viharaiiban helyt állva —, a megmaradásért folytatott hősi küzdelemben felhalmozott. Ezért az egész ország — s benne a magyarság — boldogulása és jóléte csak a lakosság egészének előbbre jutásával biztosítható. Ezzel szemben „minden akadály, melyet az egyes nemzetiségek kifejlődésének elébe fordítunk, azon mértékben, melyben célhoz vezet, e hazát legszebb reményeitől fosztja meg”.¹⁶

Nemzetiségpolitikai felfogásának szilárd alappillére a történelmi ország integritásához és a politikai magyar nemzet elvéhez való ragaszkodás, de saját népe boldogulását nem a más népek rovására, nem azok leigázása útján kívánta biztosítani. A művelődésben az élre törni, s így mutatni példát a velünk egy égtáj alatt lakó népeknek, ez volt Eötvös szemében a nemzeti jövő záloga. „A magyar nemzet jövője kultúra kérdése, azon állam, melyet geográfiai és etnográfiai helyzetünk következtében képezünk, magyar csak úgy fog maradni, ha a velünk lakó népeket kultúra tekintetében felülmúljuk” — írja a *Naplójegyzetekben*.¹⁷

Azt a szerepet szánta a magyarságnak, hogy Közép-Európa népei között zászlóvivője legyen a haladó polgári kultúrának s úgy vívja ki szomszédai elismerését s biztosítsa saját nemzeti jövőjét: „A magyar nemzetiség csak úgy tartja fenn magát, ha a nyugati civilizáció zászlóját hordja Európa ezen részében s egyediségét azon eszmék szolgáltatában tünteti ki, melyekért a művelt világ többi részei küzdenek.” S ezt hirdetve Eötvös elhatárolja magát az öncélú nacionalizmus magyar követőitől, akiknek a gondolkodását csak a szűk nemzeti érdekek határozzák meg s érdeklődésük nem terjed túl az ország határain. Eötvös a magyarságot úgy tekintette, mint az emberiség népes családjának egy tagját s leghőbb kívánsága volt, hogy nemzete ebben a nagy közösségben tiszteletre méltó helyet vívjon ki magának. Erről vall naplójában: „Vannak, kik mindent kizárólag magyar szempontból tekintenek s kiket korunk haladása csak annyiban érdekel, amennyiben nemzetünk állására befolyást gyakorolhat. Én saját jövőnket az egésznek jövőjétől külön gondolni nem tudom. Mások csak a magyar nemzet egyéniségeért aggódnak, én meg azért, hogy e nemzeti egyéniség magához méltó helyet foglaljon el”.¹⁸

Ezt a „méltó helyet” kereste Eötvös, amikor a 60-as évtized európai s azon belül osztrák és német törekvéseit s azok kimenetelét vizsgálta-latolgatta különös tekintettel a magyarság helyzetére. Ausztria és a német szövetség, ill. Poroszország

¹⁵ I. m. 173.

¹⁶ A nemzetiségi kérdés 32.

¹⁷ *Naplójegyzetek — Gondolatok XV.*

¹⁸ Falk Miksához írott levele 1865. máj. 24. A nemzetiségi kérdés 283.

hatalmi versengését elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a Habsburg-birodalom jövője bizonytalanná vált, sőt 1866 őszén az osztrákok veresége után azt írta naplójában, hogy az osztrák birodalom a régi alakjában megszűnt létezni. Mivel pedig európai érdekből, a hatalmi egyensúly biztosítása céljából Közép-Európában szükség van egy „nagy államra”, abban a vezető szerepet Eötvös a magyarságnak szánta. Ő is táplált magában illúziókat a nagy magyar birodalomról — mint kortársai közül sokan, egyebek mellett Jókai és Vajda — de elképzeléseit itt is a művelődésre és a szabadságra alapította.

A magyar vezetésű Duna-menti nagy birodalom Eötvös szerint létrejöhet „monarchiai formában” is, bár ez korántsem bizonyos. Sok függ attól, hogy a dinasztia felismeri-e az adott történelmi helyzetben a tennivalókat. Ha nem, az sem változtatja meg az események menetét: „De ha dinasztánk ezen hivatását nem fogná is fel, mi azért ne zavartassuk magunkat feladásunkban s ne csábíttassuk el magunkat bármily hízelgés vagy látszó előnyök által azon úttól, melyen kívül más nem vezet nagyságunkhoz”.¹⁹

A másik lehetőség, amelyikkel Eötvös számot vet, az, hogy az osztrák birodalom utóda „a foederalizmus szelleme szerint” jön létre. Érdekes, hogy az az Eötvös, aki nyilvánosság elé tárt írásaiban és politikai nyilatkozataiban következetesen ragaszkodik a politikai nemzetiség, a területi integritás elveihez, s éppen ezek védelmében utasítja vissza a nemzetiségi kerületek létesítését, naplójában, önmaga számára megfogalmazott gondolataiban meg tud barátkozni a „historiai jog” feladásával, az integritás megszüntetésével, s azt „ésszerűnek”, „célrányosnak” hajlandó elfogadni. Sőt a Habsburg-ház iránt oly loyális Eötvös a köztársasági államformát is helyeselni tudja. Naplójának szavai tanúskodnak erről: „Ha egyébiránt a foederalizmus eszméjéhez megyünk át, ha Szent István koronáját megtörjük s így a fő nem szükséges, mellyel azt betöltsük, ha a viszonyt, mely a birodalom különböző részeit összeköti, tisztán észszerűleg, csak a célrányosságot tartva szemünk előtt, rendezzük el, azaz ha a históriai jogot mindenben, hol az egyes nemzetiségeknek kedvezne, eldobjuk magunktól, én meg vagyok győződve, nem fogunk megállni a respublicáig. Én részemről könnyen kibékülök a gondolattal”.²⁰

Ebben az államalakulatban földrajzi helyzete, lélekszáma és műveltsége alapján a magyarságra fontos szerep vár, „nagyobb állást foglalhat el, mint mely néki a dualizmus feltartása mellett a birodalomban jut.” Az újonnan alakítandó birodalomban a vezetést, a szupremáciát a műveltségnek kell biztosítani. A magyart a környező népekkel összehasonlítva Eötvös úgy látja, hogy helyzeténél fogva, történelmi múltja következtében „nagy előnyökkel bír” a többiekkel szemben. Ezért vállalkozhat arra, hogy a birodalom szervező-vezető ereje legyen. Mégis — töpreng Eötvös — az volna a kívánatos, hogy „a dualizmusnál egy ideig megállapodva” időt nyernénk arra, hogy megerősödjünk — főképp műveltségben —, hogy a nemzet alkalmassá váljon „a nagy szerepre”.

Mit foglalna magába ez az új birodalom, amelyről — vallomása szerint — Eötvös ifjúkorában álmodott? Magyarországon kívül a cseheket, a lengeleket és egyéb katolikus szlávokat, továbbá a románokat. Ennek a konföderációnak a központja, szervező-összetartó ereje a magyarság volna. Ausztria helyébe — mondja Eötvös — „új állam lép, melynek természetes alapja Magyarország s mely saját nemzetünkön kívül a cseh, lengyel és más katolikus szlávokat s legfeljebb a románokat fogja egyesíteni körében, megújítva csaknem egész Nagy Lajos birodalmát s ugyanazon szere-

¹⁹ Naplójegyzetek — Gondolatok 219.

²⁰ I. m. 116.

pet biztosítva a magyar fajnak, mely neki legdicsőbb napjaiban jutott, hogy mind-ezen kisebb nemzetiségeket egy nagy állammá egyesítve, velük együtt a szabadságnak és nyugati műveltségnek örje legyen.”²¹

Itt sem aligha fontos vizsgálni, hasonlít-e s ha igen, miben Eötvös konföderációs ötlete Kossuth tervéhez, mely ellen sok más hazai kortásával együtt ő sem mulasztotta el a tiltakozást. Az sem különösen érdekes, hogy annak idején a régi dicsőséget ébresztő romantika varázsolta a magyar birodalom álmát az ifjú Eötvös ábrándjai közé. A fontos itt a közeledés, az együttműködés szándéka a Duna-táj népeivel s még inkább a szövetkezés célja, eszmei-politikai tartalma.

Eötvös óhaja szerint a magyar és a többi környező nép társulása folytán „egy nagy szabad állam fog alakulni”, hogy Európának ezen a részén „a szabadságnak és a nyugati művelődésnek örje legyen”. A kedvezőnek ítélt történelmi pillanatot akarja felhasználni arra, hogy az elmaradottabb viszonyok közt élő dunai népeket a magyarsággal együtt felzárkóztassa a polgári fejlődésben szerencsésebb sorsú nyugati országok mögé. Hogy ebben a történelmi tapasztalatokra hivatkozva kezdeményező, vezető szerepet szán saját nemzetének, az nem hatalmi, hódító szándékkal történik. Elképzelése szerint a szövetkezett népek birodalmát nem az erőszak alapítaná meg s tartaná fenn, hiszen a szóba jöhető nemzetek egyike sem bír a többiek elnyomására elegendő erővel, hanem a közös érdek diktálta önkéntes társulás, „a közös szabadság” „Ha meggondoljuk — írja — hogy ezen nemzetiségek, a magyart sem véve ki, mind nem eléggé erősek arra, hogy a többieket hatalmuknak alája vessék s hogy így az, mi ezen államot összetartja, nem egy nemzetiségnek uralma, hanem csak a közös szabadság lehet, nem lehetünk kétségben a jövő iránt”.²²

Ez a konföderáció Eötvös reményei szerint a magyarságnak a nemzeti nagyság lehetőségét ígéri: „soha ilyen alkalom nemzetnek arra, hogy jövő nagyságát megalapítsa, nem jutott.”

Eötvös nemes gondolkodására, mély demokratizmusára vall, hogy elvet minden más csábító lehetőséget s egyedül a közös szabadságért kifejtendő több munkában, a fokozott áldozatvállalásban jelöli meg a nemzeti nagysághoz vezető utat. Ezért hirdeti: „hogy a birodalmat, melyet alkotunk, a szabadságra alapítsuk s ne más nemzetek feletti uralmon, hanem csak azután törekedjünk, hogy a közcélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az elsők legyünk.”

Az így értelmezett magyar vezető szerep kizárja a más nyelvűek elnyomását, az erőszakos beolvasztást. Eötvös kortársai közül sokan számítottak arra — Jókai, Vajda írásban is hirdette —, hogy néhány évtized alatt, a századvégre létrejön az egy nyelvű magyar nemzetállam. Eötvös nem tartotta reálisnak az ilyen elképzeléseket, írásaiban ismételtelen elutasítja az erőltetett asszimilációt. A fő feladatot a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásában, az ország egységének megszilárdításában és nem a népek egybeolvasztásában jelölte meg.” Első kötelességünk — írja — e hazának egységét fenntartani ...de ki az építésnél a helyett, hogy az egyes köveket egymásra illessze s jó mésszel kösse össze, azokat egybe akarja forrasztani, csak idejét veszti... hasonlóan járnánk el, ha nem elégedve meg azzal, hogy a hazánkban létező különböző nemzetiségeket egy erős politikai egésznek összetartó részeivé tehetjük, azoknak *teljes összeolvadását* (Eötvös kiemelése) akarnók elérni”.²³ Hiú ábrándnak tekintti a gyors asszimilációt s úgy véli, „a magyar nemzetiségnek legvérmesebb híve sem ringatja magát azon reménnyel, hogy a hazánkban lakó különböző nemzetiségeket a magyarba egyhamar beolvasztani lehessen.”

²¹ I. m. 217.

²² I. m. 219.

²³ A nemzetiségi kérdés 118.

Az előzőekből kiderül, hogy Eötvös csak nagy távlatban számol az asszimilációval, és pedig annak az erőszakmentes, tehát természetes formájával. 1868-ban a nemzeti törvény országgyűlési vitáján elhangzott felszólalása is érinti ezt a kérdést, amikor a civilizáció egybeolvasztó hatásáról esik szó. Ez a veszély azonban Eötvös szerint minden kis népet, tehát — mint ő is hangsúlyozza — a magyart is fenyegeti. Védekezésül ellene a művelődésben való gyorsabb előrehaladást ajánlja a nemzetiségeknek is és a magyarságnak is: „Ha a civilisatio emelkedő árai ellen biztosítani akarjuk magunkat, állítsuk magunkat magasra.”

A magyar nyelv terjesztését is kívánatosnak tartotta s erre bizonyos lehetőséget látott abban, ha a magyar lesz a törvényhozás és a diplomácia nyelve. De azzal is számot vetett, hogy a 48 előtt hozott nyelvi törvények kedvezményei az új helyzetben nem lehetnek érvényesek, a nemzetiségeknek teendő engedmények pedig még inkább akadályozhatják nyelvünk terjedését. Mit lehet tenni ilyen körülmények között, hogy „az ország magyar maradjon, vagy inkább azzá váljék?” Eötvös válasza összhangban áll a nemzetiségi kérdésben vallott, elvileg alátámasztott nézeteivel: „Ha akarjuk, hogy nemzetiségünk fennálljon, s terjedjen, hogy az ország magyar maradjon, vagy inkább azzá váljék, — és mily magyar ne akarja azt —, s ha más részről nemzetiségünknek nem nyújthatunk előnyöket államszervezetünkben s a kormány centralizációja által, mit kétségtelennek tartok, szükséges, hogy nemzetiségünket más eszközök által iparkodjunk biztosítani s pedig olyanok által, melyek a szabadság s egyenlőség elveivel nem állnak ellentétben.”²⁴

Ilyen eszközök nem állami, hanem társadalmi téren kínálóznak Eötvös szerint, és pedig a három legfontosabb közös érdek: a közoktatás, az ipar és a mezőgazdaság fejlesztését segítő egyesületek formájában.

Más vonatkozásban már szó volt arról, hogy Eötvös az ország egysége érdekében szükséges centralizáció és a helyhatósági önkormányzat egyensúlyával kívánja megteremteni az összhangot a történeti nemzetiség és a faji (nyelvi) nemzetiség érdekei között. Úgy látszik azonban, hogy az egyensúly stabilitásával kapcsolatban kétféle vélemény támadtak. Ezért az előbb említett egyesületek működésétől azt várja, hogy azok ellensúlyozzák a helyhatósági erőket, hogy a nemzetiségek itteni befolyása ne gyengíthesse az állam egységét. Az egyesületek ilyen értelemben Eötvös szándéka szerint a politikai nemzetiség szilárdításához járulhatnak hozzá: „Az egyesületi tevékenység ... a helyhatósági önkormányzatnak ellensúlyul szolgálhat ... Eppen mert állami egységünknek a nemzeti egyenlőségeknek különféleségében veszélyes ellene van, s mert éppen a nemzetiségek létezése, midőn egyrészt a helyhatósági szerkezet tág alkalmazását szükségessé teszi, a másíkról oda vezet, hogy a helyhatósági önállás állami egységünkre nézve veszélyesebb, mint bárhol, éppen ezért szükséges, hogy ezen momentumok mellett, melyek szétágazáshoz vezetnek, más momentumokról gondoskodjunk, melyek a nemzetet összetartsák s ilyeneket csak az egyesületi életben találhatunk.”²⁵

Az Eötvös-javasolta egyesületek egyik rendeltetése tehát az volna, hogy társadalmi eszközökkel gátolják meg a megyei, városi igazgatásban a nemzetiségi szándékok túlzott érvényesülését, tegyék hatástalanná, vagy legalább is mérsékeljék az államegység ellen ható centrifugális politikai erőket.

Az egyesületek másik feladata ugyancsak az állam egységének megőrzése de oly módon, hogy szorosabbra fűzik a helyi közigazgatási egységek kapcsolatát a központi hatalommal, tehát a centripetális erő növelését segítik elő.

²⁴ Naplójegyzetek — Gondolatok 176.

²⁵ I. m. 177.

Igy hát Eötvös ha nem is visszavenni, de hatásában, működésében korlátok közé szorítani igyekszik a helyi önkormányzati tevékenységet. A törvényben biztosítandó engedmények, a decentralizálás mellé tehát odaállítja a társadalmi eszközökkel, „nem törvény által, de tetteleg” létrehozott centralizációt. Egy kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy amit törvényben biztosít, azt társadalmi szervezetek útján visszavonja. Erre a túlzásra maga Eötvös ad lehetőséget, hiszen szavaiból kiderül, hogy bevallott szándéka szerint a magyarság (a magyar uralkodó osztályok) szupremáciáját akarja az egyesületekkel visszaállítani, miután arról politikai téren kénytelenek voltak lemondani. „A művelődés és az anyagi érdekek révén a magyarság növelhetné befolyását s így ha a magyar nemzetiségnek szupremáciáját, melyet a politikus téren feláldozánk, a társadalmi téren biztosítjuk, többet nyerünk, mint mit a legtökéletesebb egyenlőségnek elismerése által a politikai élet terén veszthetünk”.²⁶

Eötvös elképzelése szerint a megyékben és a városokban működő oktatásügyi, ipari és mezőgazdasági érdekközösségek a Pesten létrehozott országos központ helyi fiókjai lennének, és a központi irányítás mellett fejtenék ki helyi tevékenységüket. Küldötteik évenként egyszer országos tanácskozáson „közös érdekeiket rendezik s az országos egylet vezetőit választják”.

Az egyletek útján javasolt „tettleges centralizáció” azonban gyakorlati megvalósítás szempontjából több alapvető kérdésre nem ad választ. Mi módon korlátozták volna a törvények megsértése nélkül a megyei-városi egyletek a helyi önkormányzati tevékenységet, főként annak nemzetiségi elemeit? Egyáltalán milyen lett volna a viszony a helyi közigazgatási szervek és egyletek között? Mi lett volna konkrétan az egyletek hatásköre? Hogyan biztosította volna Eötvös a nemzetiségi többségű vidékeken a magyarság irányító szerepét? Mindezeket meggondolva aligha tűnik reálisnak Eötvös terve, hogy egy ilyen országos hálózat kiépítése útján biztosítani lehet a magyarság szupremáciáját a demokratikus jogok, az Eötvös által annyira tiszteletben tartott szabadság és politikai egyenlőség sérelme nélkül.

A hazai nemzetiségi politikában — már Eötvös halála után, a 80-as évek legelején — voltak a fentihez hasonló akciók, mikor a nemzetiségi területeken megalakították a különböző közművelődési egyesületeket kimondottan magyarosító rendeltetéssel. Ezeket azonban csak a társadalmi jelleg hangsúlyozása és a magyar szupremácia óhajta teszi Eötvös javaslatának rokonává. Módszereiknek, nyíltan agreszív fellépésüknek semmi köze Eötvös felfogásához.

Ha az elmondottak alapján össze akarjuk foglalni Eötvös nemzetiségpolitikai nézeteinek lényegét, a következőket kell kiemelni.

A szemléletét meghatározó alapelvek — a politikai magyar nemzet, az individuális állampolgári jog és a területi integritás elve — a nemesi liberalizmussal való eszmiai közösségről tanuskodnak. A nemzeti öntudatra ébredt hazai népek nemzet-voltát, kollektív egyenjogúságát ő sem ismerte el, ennél fogva az általa képviselt rendezési koncepció nem vezethetett megegyezéshez.

Ha a nemzetiségek mégis rokonszenvvel tekintettek rá, annak magyarázatát abban lehet megtalálni, amiben Eötvös különbözött a liberális tábor vezetőinek gondolkodásától. Kiemelkedett kortársai közül következetes demokratizmusával, amely elutasított minden erőszakot. Elvetette a nemzeti türelmetlenséget s csak a természetes, az önkéntes asszimilációt ismerte el. Óhajtotta a magyarság boldogulását, de csak a nagyobb áldozatvállalás, a fejlettebb kultúra útján akart előbbre jutni. Szabadságban, testvéri egyetértésben kívánt élni a hazai és a szomszédos népekkel. Végül a

²⁶ I. m. 178.

magyarság helyzetét mindig az európai haladás, a korabeli porgőli fejlődés szemszögéből ítélte meg.

Ha a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatát tárgyaló írásai között lapozva azokat a megnyilatkozásokat keressük, amelyek Eötvös szemléletét, gondolkodásmódját a leginkább jellemzik, egyebek mellett a Szász Honismerető Egyesület gyűlésén mondott beszédre hivatkozhatunk. Ebben a már korábban érintett tételt ismétli meg arról, hogy a magyarság nemzeti hivatása a nyugati műveltség és polgárosultság megvédése és terjesztése Kelet féle. Az ősök „karddal és vitézséggel” teljesítették ezt a küldetést, az utódok „a tudomány és az ész hatalmas fegyvereivel” tehetnek eleget hivatásuknak. S ez után következik az a pár sor, amely Eötvös felfogásának, de egész egyéniségének lényegét mutatja meg: „A tudomány pedig hasonló egy hegyhez, amelyre többen különböző oldalról felmennek. Minél magasabbra hágnak, amál nagyobb, tágasabb látkört nyernek, de annál inkább közelednek is egymáshoz és mikor a hegy csúcsára érnek, együtt vannak és kezét nyújtanak egymásnak... adja az ég, hogy a haza népei ériék el a csúcsot mihamarabb és hogy kezét fogva egyetértésben és dicső feladatuk közös megoldásában éljenek.”²⁷

ИШТВАН ЧУКАШ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ТРУДАХ КЕМЕНЯ, ЙОШИКА, МАДАЧА И ЁТВЕША

Национальный вопрос — вопрос равноправия не венгерских национальностей старой Венгрии — к середине XIX века вырастает в одну из центральных проблем политической жизни страны. Нерешённость этого вопроса способствовала провалу революции 1848 года и освободительной борьбы, а в годы абсолютной монархии эта проблема стала неотделимой от борьбы за национальный суверенитет, за возврат венгерской конституции. О значимости национального вопроса свидетельствует и то, что возможности национального урегулирования занимали не только политиков, но и вызвали очень живой интерес со стороны писателей того времени, тем более, что многие среди них — в том числе Кемень, Йошика, Мадач и Ётвеш — принимали активное участие в политической жизни страны. Своими выступлениями, беседами, публицистическими статьями, художественными произведениями они оказывали эффективное влияние на формирование общественного мнения страны того времени. Вот почему при оценке их творчества далеко не безразлично их отношение к различным народностям страны, не безразлично, насколько их позиция способствовала созданию согласованности, примирения и равноправия.

Все четверо принадлежали к лагерю аристократического либерализма, следовательно, по основным принципам национального вопроса между ними не было расхождений. Были сторонниками основанной на историческом праве венгерской гегемонии и территориальной интеграции страны. Решительно отклоняли национальное признание других иноязычных народностей страны и связанные с этим требования (формирование национальных территорий, территориальной автономии и т.д.) Под населением страны понимают такую политически единую нацию — венгерскую нацию, внутри которой представители других народностей обладают гражданским равноправием и правом пользоваться родным языком. Желают соглашения и мирного сотрудничества между народами страны на основе общих интересов. Провозглашают тактичность по отношению к иноязычным народностям, осуждают национальную нетерпеливость, насильственную венгеризацию. Являются сторонниками естественной ассимиляции. Надежды на экспансию венгерской нации связывают с более быстрым прогрессом в области культуры и гражданского развития.

Однако единство наблюдается у них только в отношении основных принципов. Что же касается глубины исследования, теоретической обоснованности, оценки исторических предпосылок отдельных явлений, взаимозависимостей и сделанных на этом основании выводов, между четырьмя писателями наимеют место значительные расхождения.

Научный подход к национальному вопросу отличает Ётвеша, который обобщает сделанные им установки, выводы в трудах «Влияние господствующих в XIX веке идей на государство»

²⁷ Eötvös József: Arcképek és programok. Magyar Helikon, Bp., 1975. 279.

и «Национальный вопрос». Кемень и Мадач занимаются данной проблемой главным образом в практическом аспекте, на уровне публицистики, точнее, Мадач помимо этого ещё и в нескольких политических выступлениях, а также в комедии «Цивилизатор». А Йошика в написанных в эмиграции романах перерабатывает приобретенный в освободительной борьбе опыт. Рассказывает в первую очередь о живущих на территории Трансильвании румынах и лишь едва касается основных принципиальных вопросов национальной политики.

Говоря о причинах отечественных движений, все они подчёркивают роль Вены и «подстрекателей», причём Мадач и Йошика на этом и останавливаются. Ётвеш и Кемень идут дальше: они признают объективные факторы — влияние экономико-политического развития и обуржуазивания. А Жигмонд Кемень уже стоит на пороге признания равноправия, когда вскрывает, вернее, осознаёт тот факт, что протекающий у народностей страны процесс внутреннего развития, внешним проявлением и одновременно двигателем которого является развитие родного языка и литературы, неизбежно приводит к требованию политической независимости.

Из четырёх указанных писателей Ётвеш и Кемень способны были самокритично признать и то, что невенгерские национальности страны справедливо жаловались на допущенные в ходе внедрения в жизнь языковых законов, на насильственную «венгризацию».

Расхождение мнений между ними наблюдается и по вопросу оценки взаимозависимости трёх переплетающихся проблем — венгерская нация, невенгерские народности и Австрия. Йошика как эмигрант видит в Австрии только врага, да и вообще не уделяет большого внимания международной стороне национальной политики своей страны. Мадач возлагает надежды на то, что «обращение» национальностей и сплочение с ними посредством восстановления конституции даст возможность урегулировать отношения между страной и Австрией. Но уже в мышлении Ётвеша и Кемень венгерский народ и Австрия или династия Габсбургов неразрывно связаны друг с другом. Принимая и разделяя любимую мысль Сечени, они надеются, что в более отдалённом будущем центром империи станет Венгрия, а правительство будет работать в Буде. Как об этом свидетельствует дневник Ётвеша, он пошёл ещё дальше. В связи с кёнигграцким поражением австрийцев он мечтает о новой, руководимой венграми империи, которая с Габсбургами или без них возникнет на федеративной основе путём добровольного, свободного объединения соседних народов. В этой империи руководящая роль должна принадлежать венгерской нации в силу её более высокой культуры и большей готовности принести жертвы.

Их национально-политическая концепция содержит такие прогрессивные, ценные элементы (провозглашение демократических прав, развитие культурного уровня, общего благосостояния, подчёркивание национального терпения и т.д.). Однако ни один из них не мог предложить поистине современной, рассчитывающей на поддержку других народностей страны программы. Основное положение их мышления, их общий фундамент — принцип политической венгерской нации — уже не отвечал требованиям той эпохи.

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

KIADJA

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

1. *Halász Előd*: Vörösmarty és Toldy. 1956.
2. *Pósa Péter*: Babits Mihály: „Kárvavár”. 1956.
3. *Halász Előd*: Bevezetés a Faust II. részéhez. 1956.
4. *Juhász Gyula* elfelejtett Anna-versei. 1956.
5. *Vág Sándor*: A „La Hongrie Républicaine” és Juhász Gyula. 1956.
6. *Berczik Árpád*: Raimund pályakezdése hazánkban. 1958.
7. *Keserű Bálint*: Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához. 1958.
8. *Kovács Sándor*: Szepsi Csombor Márton prózastílusához. 1958.
9. *Kordé Imre*: Néhány adat Csokonai „Kultúra”-jának keletkezéséhez. 1958.
10. *Kálmán László*: Molnár György, a realista színjátszás előfutára. 1958.
11. *Nacsády József*: A szegedi parasztnovella keletkezése. 1958.
12. *Kiss Lajos*: Simon István költészete. 1958.
13. *Ilia Mihály*: A Holnap születése. 1959.
14. *Péter László*: Juhász Gyula és a „fekete báró”. 1959.
15. *Nacsády József*: Két kirándulás. 1959.
16. *Kovács Sándor Iván*: Az európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében. Csombor és Bonifacio. 1960.
17. *Kiss Lajos*: A művészi tükrözés kérdéséhez. 1961.
18. *Kiss Lajos*: Mégegyszer a művészi tükrözésről. 1961.
19. *Nacsády József*: Jókai műveinek lengyel alakjai. 1961.
20. *Kiss Lajos*: Modernizmus, formakultúra, korszerűség. 1961.
21. *Kovács Sándor Iván*: Rimay János és Érsek András. 1961.
22. *Bíró Ferenc*: Egy XIX. század eleji kódex Csokonainak tulajdonított versei. 1961.
23. *Kordé Imre*: A XVII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában. 1961.
24. *Nagy Géza*: Adalék Vörösmarty 48-as szerepléséhez. 1961.
25. *Péter László*: Juhász Gyula „újságírói sikere”. 1961.
26. *Ilia Mihály*: A Nyugat és a Holnap. 1961.
27. *Krajkó András*: Juhász Gyula és az első világháború. 1961.
28. *Bíró Ferenc*: A Mindenes Gyűjtemény (1789—1792) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez. 1962.
29. *Nacsády József*: Jókai „Delejországi”-áról. 1962.
30. *Juhász Antal*: Thury Zoltán a Szegedi Naplónál. 1962.
31. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula költészetének motívumairól 1908—1911 között. 1962.
32. *Krajkó András*: „Piros pecséttel nyílik a titok.” 1962.
33. *Szabolcsi Gábor*: József Attila expresszionizmusának kérdéséhez. 1962.
34. *Keserű Bálint*: Epiktétosz magyarul — a XVIII. század elején. 1963.
35. *Vörös László*: Az „új hit” motívum tartalma Juhász Gyulánál. 1963.
36. *Kovács Sándor Iván*: A „Fórum” szerepe felszabadulás utáni irodalmunk történetében. 1964.
37. *Krajkó András*: A „keresztény kurzus” művelődéspolitikájáról. 1964.
38. *Csetri Lajos*: A stílus fogalmi és a korstílusok problematikája. 1965.
39. *Ilia Mihály*: Hatvány Lajos folyóirata: az Esztendő. 1965.
40. *Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő*: Ady Endre levelei Révész Bélához. 1965.
41. *Tamács Attila*: Vajda János Alfréd regénye c. műve és a magyar romantika néhány problémája. 1965.
42. *Keserű Bálint*: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. 1966.
43. *Kovács Sándor Iván*: Dante neve százötven év magyar irodalmában. 1966.
44. *Ilia Mihály*: Egy vers értelmezésének lehetőségei (Ady Endre: Az ős Kaján.) 1966.
45. *Vörös László*: Illyés Gyula lírájának realizmusa. 1967.
46. *Csukás István*: Ján Smrek Petőfi-fordításairól. 1967.
47. *Nacsády József*: Jókai és népszerűség az 1850-es években. 1967.
48. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. I. 1967.
49. *Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. 1968.
50. *Horváth Karoly*: A magyar felvilágosult klasszicista dráma a műfaj kelet-európai fejlődésében. 1968.
51. *Ilia Mihály*: Juhász Gyula Tömörkény-kultusza és Tömörkény-életrajzának kiadástörténete. 1968.
52. *Tamács Attila*: József Attila költészetével rokon sajátosságok Radnóti Miklós lírájában. 1968.
53. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. II. 1968.
54. *Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. 1969.
55. *Csetri Lajos*: Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez. 1969.
56. *Csukás István*: Ady és Ivan Krasko. 1969.
57. *Krajkó András*: Az ellenforradalmi rendszer irodalompolitikájának kialakulása. 1969.
58. *Tamács Attila*: A „kép” problematikája a költői műalkotásban. 1969.
59. *Kovács S. I.—Kulcsár P.*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. III. 1969.
60. *Jankovics József*: Zilahy János legációs levele Bethlen Miklósához (?) 1692-ből. 1969.
61. *Dankánits Adám*: Adatok Toroczkai Mátéről. 1969.
62. *Bán Imre*: Ismeretlen adatok Otokocsi Főris Ferenc életéhez. 1969.
63. *Kulcsár Péter*: Az óbudai egyetem Heltai Gáspár Krónikájában. 1971.
64. *Olász Sándor*: Heltai Gáspár 56. meséje és a Tinódi-Cronica cimpája. 1971.
65. *Szabó T. Attila*: Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez. 1971.
66. *Ótvös Péter*: Thoraconymus Mátyás. 1971.
67. *Nussbächer Gernot*: Adatok Gyulafi Lestár utazásaihoz. 1971.
68. *Balázs Mihály*: Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz. 1971.
69. *Somogyi Dániel*: Rimay János levele Kővárból Perneszy Erzsébethez. 1971.
70. *Keserű Bálint*: Az Újfalvi-per jegyzőkönyve. 1971.
71. *Jakó Zsigmond*: Miskolci Csulak István peregrinációs albuma. 1971.
72. *Tonk Sándor*: Rozgonyi Sutor (Varga) János. 1971.
73. *Kovács Sándor Iván*: Utelői utazók — utazási irodalom a XVI—XVII. században. 1971.
74. *Bácskai Antal*: A Zrinyiek erdélyi kapcsolataihoz. (Levelek 1654—1679-ből). 1971.

75. Wittman Tibor: Az Újvilág képe Comenius didaktikai műveiben. 1971.
76. Holl Béla: Tasi Gáspár. (Adalékok XVII. századi fordításirodalmunk történetéhez). 1971.
77. Czegle Imre: Amesius korai magyar tanítványai. (Ismeretlen franekeri disputációk 1624—1625-ből). 1971.
78. Németh S. Katalin: Borsáti Ferenc Metamorphosis-a. (A protestáns barokk kérdéséhez). 1971.
79. Szauder József: Tizenhetedik századi magyar utazó Spanyolországban. 1971.
80. Esze Tamás: Kolozsvári könyvek Baranyában. 1971.
81. Tarnóc Márton: Egy kuruckori vers szövegtörténetéhez. (Descriptio fortunae inconstantiae). 1971.
82. Gall István: Erdélyi levelek a British Museum-ban. 1971.
83. Jankovics József: A levélíró Bethlen Miklós arcképe. (Két kiadatlan levél közlésével). 1971.
84. Csukás István: Adalékok a két világháború közötti magyar—szlovák irodalmi kapcsolatokhoz. (Harcok Petőfi szellemi hagyatéka körül). 1972.
85. Nacsády József: Az irodalmi népiesség és az 1848—49-es forradalom. 1972.
86. Horváth Károly: A felvilágosodás korának irodalmi irányzatai a közép-kelet-európai irodalmakban. 1972.
87. Krajkó András: A Nyugat kritikájának változásai 1919 után. 1972.
88. Ilia Mihály: Egy Nyugat-kortárs Erdélyben. (Tompai László költészetéről). 1972.
89. Pósa Péter: Keats esztétikájáról és költészetéről. (Halálának százötvenedik évfordulójára). 1972.
90. Nagy Barna: Tervezet Ecsedi Báthori István műveinek kiadására. 1972.
91. Kovács S. I.—Kulcsár P.: Szepesi Csombor Márton ismeretlen értekezése. 1972.
92. Jankovics József: A Pápai Páriz család angol kapcsolatainak történetéhez I. (Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei). 1972.
93. Vörös László: Az esztétikai valóságfogalom néhány vitás kérdése. 1973.
94. Cseri Lajos: Egy Csokonai-vers keletkezéstörténetéhez. (A reményhez.) 1973.
95. Horváth István: Balassi poétikája. (Kérdések). 1973.
96. Olasz Sándor: A kálvini művészetfelfogásról és magyarországi kisugárzásáról. 1973.
97. Balázs Mihály: Andrzej Frycz-Modrzewski. (Halálának négyszázadik évfordulójára). 1973.
98. Németh S. Katalin: A Pécsi disputa szövegeiről. 1973.
99. Benda Kálmán: Filiczki János levele 1605-ből. 1973.
100. Somi Éva: Az újsztoicizmus (Lipsius) hatásának nyomai Borsos Tamás naplójában. 1973.
101. Merényi Varga László: Thordai János Epiktetosz-fordításának stíluskérdéséhez. 1973.
102. Zentai Mária: Rimay-hatás Thordai János zoltáraiban. 1973.
103. Varga Imre: Egy bűjdöső énekünk történetéhez. 1973.
104. Jankovics József: Ismeretlen panaszének a kuruckorból. 1973.
105. Agárdi Péter: Adalék a Zrínyi- és Gyöngyösi-hagyomány párhuzamos történetéhez. (Könyvi János: Magyar hadi román, 1779). 1973.
106. Ladányi Sándor: Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz. (1789—1791). 1973.
107. Csukás István: Vajansky műveinek magyar világa. 1976.
108. Vörös László: A tükrözés kategóriája Marx filozófiájában. 1976.
109. Sipka Sándor: Beöthy Zsolt irodalomtörténeti tankönyve a középiskolai oktatásban. 1976.
110. Baranyai Zsolt: Naturalista szemlélet és szecessziós kompozíció. (Egy Bródy-novella elemzése). 1976.
111. Szigeti Lajos: A „felnőttség” vállalása József Attila költészetében. (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete). 1976.
112. Scheiber S.—Zsoldos J.—Katona F. Z.: Mikszáth Kálmán levelezéseiből. 1976.
113. Csukás István: Ady nemzetiség-szemlélete. 1977.
114. Nacsády József: Ady és az Arany-hagyomány. 1977.
115. Krajkó András: Harcok Ady irodalmi örökségéért. 1977.
116. Ilia Mihály: Egy Ady-motívum tanulságai. 1977.
117. Szigeti Lajos: Egy Ady-vers értelmezéséhez. (Kocsi-út az éjszakában). 1977.
118. Papp István: Az Edgar Poe-i életérzés Ady költészetében. 1977.
119. Vörös László: Ady és Csinszka. (Gondolatok Robotos Imre könyvéről). 1977.
120. Baranyai Zsolt: Adalékok Ady és Csáth Géza kapcsolatához. 1977.
121. Nacsády József: A „hallgató” Arany és az „Öszikék”. 1978.
122. Csukás István: Vajda János és a nemzetiségi kérdés. 1978.
123. Papp István: Az Edgar Poe-i életérzés Ady költészetében II. (Motívumvizsgálat) 1978.
124. Krajkó András: A magyar fa sorsa 1927-ben. (Vitéz Makkai Sándor Ady-könyvéről). 1978.
125. Ilia Mihály: Juhász Gyula kiadatlan főljegyzései Adyról. 1978.
126. Baranyai Zsolt: Krúdy Gyula: Boldogult úrfikoromban. 1978.
127. Vörös László: A Babits-líra egyik kulcsmotívumáról. 1978.
128. Szigeti Lajos: A „Szabad-ötletek jegyzéke” és a kései versek; (József Attila költészetének néhány motívumához). 1978.
129. Csukás István: A nemzetiségi kérdés Kemény, Jósika, Madách és Eötvös műveiben. 1981.
130. Nacsády József: Móra Ferenc és a szegedi novellista hagyományok. 1981.
131. Kiss Lajos: Németh László, a gondolkodó. 1981.
132. Szigeti Lajos: Az „édes mostoha”. József Attila anyaverseihez. 1981.
133. Horváth Béla: Népszokások József Attila költészetében. 1981.
134. Lengyel András: Juhász Gyula kiadatlan levelezéséből. 1981.